

Regionale en stilistische effecten op de woordvolgorde in werkwoordelijke eindgroepen

GERT DE SUTTER, DIRK SPEELMAN EN DIRK GEERAERTS*

Abstract

This paper reports on a corpus-based in-depth analysis of the impact of region and register on the choice of word order in Dutch clause-final verb clusters consisting of an auxiliary verb (AUX) and a past participle (PART). The study verifies the main traditional hypotheses, and completes and refines the picture sketched in previous studies by cross-analysing written and spoken language in different communicative situations (register) in Belgian and Netherlandic Dutch (region). Confirmed by several statistical techniques for bivariate and conditional analyses, the results reveal that language users in the Belgian part of the Dutch language area use word order [PART+AUX] more frequently than Netherlandic Dutch language users, and that word order choice is determined by the mode of language production, the degree of interaction and the type of editorial control. The present study, however, does not only aim at a purely linguistic contribution to the field of word order variation in Dutch clause-final verb clusters, but also demonstrates the advantages of a quantitative corpus-based methodology, and the statistical testing of hypotheses in variation linguistics, so that the present study may also be of interest for those researchers working in other areas of linguistic variation.

I Inleiding

Een van de vaakst bestudeerde syntactische eenheden in de neerlandistiek van de afgelopen vijftig jaar is ongetwijfeld de werkwoordelijke eindgroep. Daarmee wordt traditioneel het groepje werkwoorden bedoeld dat achteraan in de zin de tweede pool van de tangconstructie bezet, met name de infinitieve werkwoorden in een hoofdzin en de finiete en infinitieve werkwoorden in een bijzin. Niet zozeer de relatieve positie van de werkwoordelijke eindgroep ten opzichte van de andere constituenten in de zin is daarbij het voorwerp van onderzoek geweest (interconstituentenvariatie), maar wel de positie van de elementen binnen de werkwoordelijke eindgroep (intraconstituentenvariatie). Vanuit verschillende invalshoeken en met de meest uiteenlopende methodes zijn verschillende types werkwoordelijke eindgroepen bestudeerd: twee-, drie- of meerledige eindgroepen, eindgroepen met alleen infinitieven of deelwoorden, eindgroepen met zowel infinitieven als deelwoorden en

* Onderzoekseenheid Kwantitatieve Lexicologie en Variatietaalkunde, K.U.Leuven, Departement linguïstiek, Blijde-Inkomststraat 21, B-3000 Leuven, <gert.desutter@arts.kuleuven.ac.be>.

eindgroepen die doorbroken worden door een niet-werkwoordelijk element. Een bijzonder prominente plaats werd daarbij toebedeeld aan de tweeledige werkwoordelijke eindgroep die opgebouwd is uit een hulpwerkwoord [AUX] en een voltooid deelwoord [PART]. Van dergelijke werkwoordelijke eindgroepen is al meermaals vastgesteld dat het deelwoord en het hulpwerkwoord zonder duidelijk grammaticaliteits- of betekenisverschil van plaats kunnen wisselen (zie bv. Haeseryn et al. 1997:1225-1234). De syntactische variant in de eerste voorbeeldzin wordt traditioneel de *groene volgorde* [PART+AUX] genoemd, die in de tweede zin de *rode volgorde* [AUX+PART]:¹

- (1) [...] *dat moordende chauffeurs van de weg gehaald worden.*
 (2) [...] *dat moordende chauffeurs van de weg worden gehaald.*

In tal van empirische studies hebben taalwetenschappers getracht om vat te krijgen op de mechanismen die aan de keuze voor een van de volgordes ten grondslag liggen door de invloed van een reeks factoren van prosodische, morfosyntactische, semantische en contextuele aard te bestuderen (voor een overzicht: zie Haeseryn 1990 en De Schutter 1996). Daarbij is in ieder geval duidelijk geworden dat de keuze voor een van de volgordevarianten niet volledig vrij is, dat ze evenmin door één factor bepaald wordt, maar vermoedelijk door een (nog niet volledig uitgeklaarde) set van interagerende factoren. Ondanks dat intensieve onderzoek naar het effect van verschillende factoren is het resultaat van die zoektocht om verschillende redenen niet onverdeeld positief: door de grote verscheidenheid aan gehanteerde methodes (corpusonderzoek, psycholinguïstisch onderzoek en enquêtering), door de verscheidenheid van het geanalyseerde taalmateriaal (dialecten, krantenmateriaal, literair materiaal,...) en door een onduidelijke dataselectie (wat voor type tweeledige werkwoordelijke eindgroep werd bestudeerd; werden bepaalde subtypes buiten beschouwing gelaten?) is het moeilijk om de verschillende onderzoeksresultaten met elkaar te vergelijken en op elkaar te betrekken, eerder geformuleerde hypothesen te verifiëren en vooral om tot een globale linguïstische verklaring van de volgordevariatie te komen. Daarenboven is door het gebrek aan voldoende statistische toetsing vaak onduidelijk hoe betrouwbaar en generaliseerbaar de resultaten zijn en hoe de verschillende factoren zich tot elkaar verhouden in hun effect op de woordvolgorde (zie De Sutter et al. 2003).

In deze bijdrage willen we trachten een antwoord te bieden op die methodologische en analytische bezwaren door in een rigide gecontroleerde context reël geproduceerde eindgroepen te bestuderen. In plaats van veel verschillende factoren tegelijkertijd te bestuderen en daarmee het gevaar te lopen in een oninterpreteerbaar complex van interagerende factoren verzeild te geraken, zullen we in deze studie de precieze invloed van de twee frequentst genoemde contextuele factoren, *regio* en *register*,² onderzoeken. Hoewel de

1 Beide voorbeeldzinnen zijn onttrokken aan de corpuscomponent *Het Laatste Nieuws* (zie paragraaf 3).

2 Register is een algemene, overkoepelende term voor een complex van factoren, zoals die in een communicatieve situatie een rol kunnen spelen: communicatief doel, interactie, productieomstandigheden, gesprekspartner, etc. (zie Biber 1995:7). Voorlopig kunnen we volstaan met de algemene benaming *register* (als adjectief gebruiken we de term *stilistisch*). Bij de bespreking van de resultaten zullen we de term, toegepast op het type taalgebruik dat hier bestudeerd wordt, verder analyseren en interpreteren.

contextuele factoren tot de vaakst bestudeerde en best begrepen factoren behoren, blijft een aantal vragen nog steeds onbeantwoord, precies wegens de hierboven aangehaalde methodologische problemen. De studie is er dan ook op gericht om de reeds verworven kennis (paragraaf 2) van de beide contextuele factoren enerzijds te verifiëren en anderzijds, waar mogelijk, te vervolledigen en te verfijnen. We zullen daarbij gebruik maken van twee zorgvuldig gecompileerde corpora, het CONDIV-corpus geschreven Nederlands en het Corpus Gesproken Nederlands (paragraaf 3). Vanuit de idee dat een zorgvuldig bronnenbeheer een *conditio sine qua non* is voor een accurate interpretatie van de verkregen resultaten, zullen we in paragraaf 3 eveneens ingaan op het type materiaal dat voor deze studie verzameld is. In paragraaf 4 worden de resultaten van ons empirisch onderzoek voorgesteld, statistisch getest en tot voorwerp van discussie gemaakt. Paragraaf 4 heeft daarnaast ook als doel om aan te tonen dat het onderzoek naar woordvolgordevariatie in de werkwoordelijke eindgroep en bij uitbreiding elk systematisch corpusgebaseerd onderzoek naar talige variatie, gebaat is bij het gebruik van diverse statistische technieken. Dat uit zich onder meer in de vervlechting van de statistische resultaten en de linguïstische interpretaties in de lopende tekst. De tekst is daarbij zo opgesteld dat hij niet enkel interessant is voor onderzoekers die reeds enige ervaring hebben met de statistische behandeling van een dergelijke materie, maar ook voor diegenen die niet zo vertrouwd zijn met statistische bewerkingen: de toegepaste berekeningswijze wordt telkens toegelicht op een wijze die geen voorkennis veronderstelt. Ten behoeve van de lezer die, zonder zich te verdiepen in de methodologische werkwijze, enkel een overzicht wil van de belangrijkste linguïstische resultaten, hebben we aan het eind van elke subsectie in paragraaf 4 een samenvatting toegevoegd. Paragraaf 5, tot slot, vat de belangrijkste bevindingen van de studie samen en toont enkele perspectieven voor toekomstig contextueel-georiënteerd onderzoek.

● 2 De invloed van contextuele variabelen op de keuze voor woordvolgorde: een literatuuroverzicht

Van alle contextuele factoren die ooit in het kader van de woordvolgordevariatie in de werkwoordelijke eindgroep bestudeerd zijn, zijn de variabelen *regio* en *register* veruit het frequentst onderzocht. Voor de studie van regionale verschillen is zowel een microperspectivische als een macroperspectivische aanpak gehanteerd, i.e. respectievelijk de studie van regionale verschillen op het niveau van de individuele dialecten en de studie van regionale verschillen op het niveau van de standaardtaal, c.q. het verschil tussen de supra-regionale variëteit die in Vlaanderen (verder: Belgisch Nederlands) gebezigd wordt en die in Nederland (verder: Nederlands Nederlands). We geven voor de beide perspectieven een overzicht van de belangrijkste literatuur ter zake.

2.1 *Regio*

Ondanks de voorliefde van de dialectologie voor fonetische en lexicale variatie is voor het Nederlandse taalgebied toch heel wat bekend over de geografische verspreiding van syntactische varianten, waaronder de variatie in de werkwoordelijke eindgroep. Dat microperspec-

tivische onderzoek, dat vooral een aanvang genomen heeft sinds de beroemde dialectologische studie van Pauwels (1953), heeft een aantal dingen duidelijk gemaakt:³

- a. De groene volgorde [PART+AUX] is frequenter dan de rode volgorde [AUX+PART] (een aantal uitzonderingen niet te na gesproken; zie de literatuur in noot 3 voor een opsomming van de 'rode' gebieden in het taalgebied).
- b. De groene volgorde [PART+AUX] is vooral populair in de noordelijke provincies van Nederland (Friesland, Groningen, Drenthe). Over de andere gebieden lopen de meningen en resultaten in min of meerdere mate uiteen van een extreme voorkeur voor de groene volgorde [PART+AUX] (Frings & Vandenheuvel 1921 voor Vlaanderen, Stroop 1970 voor Nederland) tot een meer gematigde voorkeur voor de groene volgorde [PART+AUX] (Pauwels 1953, Gerritsen 1991). De redenen voor de verschillen kunnen vermoedelijk gevonden worden in de verschillende methodes en de wijze van dataselectie (zie Stroop 1970 voor een kritiek op Pauwels 1953; zie Gerritsen 1991 voor een verklaring van de verschillen met Stroop 1970).
- c. In vergelijking met de andere gebieden valt het op dat de rode volgorde [AUX+PART] erg frequent gebruikt wordt in de Nederlands-Limburgse dialecten. Dat is des te opvallender, omdat het Nederlands-Limburgse dialectgebied onmiddellijk aansluit bij het Duitse taalgebied, waar, althans in het Hoogduits, enkel de groene woordvolgorde [PART+AUX] gebruikt wordt. Dat verschil, dat lijkt samen te lopen met de rijksgrens tussen Nederland en Duitsland, kan op twee manieren geïnterpreteerd worden: (i) de Limburgers trachten zich af te zetten tegen de burens van over de grens en ze maken daarbij gebruik van een variant die wel in het Standaardnederlands mogelijk is, maar niet in het Hoogduits (vgl. de opvatting in een aantal oudere taaladvieswerken dat de groene volgorde [PART+AUX] een germanisme zou zijn); (ii) door het gebrek aan syntactische dialectstudies van de Ripuarische of Duits-Nederfrankische dialecten hebben dialectologen te weinig zicht op mogelijke variatie in de positionering van de werkwoordelijke elementen in de bijzin. Dat de tweede interpretatie niet onaannemelijk is, blijkt al na raadpleging van een aantal studies die zich onder meer op de syntaxis van een bepaald Duits(talig) dialect concentreren: zo is op een van de kaarten in de *Sprachatlas der deutschen Schweiz* (Hotzenköcherle 1975) te zien dat in het zuidwesten van Zwitserland vaker de rode [AUX+PART] dan de groene volgorde [PART+AUX] gebruikt wordt (*bin gewesen*; zie ook Hodler 1969). Ook in het Nürnbergs (Gebhardt 1907), het Mönchengladbachs (Walter & Gietzen 2003), in Oost-Thüringen (Sperschneider 1959), in de Zwabische dialecten van Zuid-Hongarije (Wild 1997) en in het Luxemburgs (Bruch 1973) blijkt de rode volgorde [AUX+PART] al eens voor te komen.⁴

Het macroperspectivische onderzoek, dat voornamelijk de regionale verspreiding van de beide syntactische varianten in de bovenregionale variëteiten van Vlaanderen en Nederland als onderzoeksobject heeft genomen, levert tegenstrijdige resultaten op: Verhasselt

3 We baseren ons overzicht op Frings & Vandenheuvel (1921) – die zinnen 8, 18 en 20 uit de vragenlijst van Wenker aan Vlaamse informanten hebben voorgelegd – Van den Berg (1949), Meeussen & Vanacker (1951), Pauwels (1953), Stroop (1970) en Gerritsen (1991).

4 Met dank aan G. Cornelissen voor de informatie over Mönchengladbach.

(1961) meent dat Vlaanderen minder vaak de rode volgorde [AUX+PART] gebruikt dan Nederland, een tendens die Stroobants (1997:147) geverifieerd heeft voor geschreven reclamemateriaal. Op basis van de cijfers die De Schutter (1996:213) geeft, zien we dezelfde tendens ook in het formele gesproken Nederlands van televisie-interviews en -gesprekken. In tegenstelling tot de vorige drie studies komt Haeseryn (1990:157) op basis van vijf gedragsexperimenten echter tot de conclusie dat er geen sprake kan zijn van “een systematische (en significante) tegenstelling tussen Vlaanderen als geheel en Nederland als geheel [...]”, al constateert hij wel dat de West-Vlamingen een opvallend sterke neiging hebben om de groene volgorde [PART+AUX] te gebruiken. De reden waarom Haeseryn geen significant verschil tussen Vlaanderen en Nederland vindt, is niet eenvoudig uit te maken. Wat wel duidelijk is, is dat zijn resultaten in zekere mate gecorrumpereerd zouden kunnen zijn door wat in de psycholinguïstiek bekend staat als een zgn. *syntactic persistence* effect (Bock 1986). Daarmee bedoelt men dat taalgebruikers de neiging hebben om een bepaald syntactisch patroon dat recent geactiveerd is, hetzij actief, hetzij passief, te hergebruiken. Voor het onderzoek van Haeseryn betekent dat in concreto dat de proefpersonen zich bij de productie van werkwoordelijke eindgroepen hebben laten leiden door wat hen in de opgave aangeboden werd (zie ook bij Haeseryn (1990:142-144) zelf). Dat een dergelijk effect ook in de (gesproken en geschreven) productie van Nederlandse tweeledige werkwoordelijke eindgroepen speelt, heeft het onderzoek van Hartsuiker & Westenberg (2000) aangetoond.

2.2 Register

Ook de impact van verschillende communicatieve situaties op de woordvolgorde in de eindgroep is niet onopgemerkt voorbijgegaan. Volgens Haeseryn et al. (1997:1067) “[...] tekent er zich een verschil tussen gesproken en geschreven taal af. De gebruikelijkste volgorde in gesproken taal, zeker in minder formeel taalgebruik, is die met het deelwoord eerst [de groene volgorde [PART+AUX]]. In geschreven taal bestaat er een tendens om vaker de omgekeerde volgorde te gebruiken [de rode volgorde [AUX+PART]]. Die tendens is het duidelijkst in journalistieke teksten”. Het onderscheid langs twee intergerelateerde dimensies, gesproken versus geschreven en formeel versus informeel, vinden we terug in de wetenschappelijke literatuur. Zo stelt Pauwels (1953) vast dat de rode volgorde [AUX+PART] vaker gebruikt wordt in de schrijftaal dan in de gesproken volkstaal en merken Stroop (1970) en De Rooij (1986) dat in krantentaal opvallend vaker de rode volgorde [AUX+PART] voorkomt dan in (literaire en) gesproken taal. Sassen (1963), De Hoop & Smabers (1987) en De Schutter (1996) komen tot dezelfde vaststelling. Sassen voegt er nog aan toe dat diezelfde neiging tot rood [AUX+PART] ook in ambtelijk en wetenschappelijk proza te vinden is, De Schutter (1996) verwijst naar de voorkeur voor de rode volgorde [AUX+PART] van vertalers. Hij waarschuwt er in datzelfde artikel ook nog voor dat de twee dimensies niet op een hoopje mogen worden gegooid: geschreven en formeel lijken op het eerste gezicht in hoge mate met elkaar samen te vallen, net als gesproken en informeel lijken te correleren, maar in werkelijkheid hoeft dat niet altijd het geval te zijn. In vorig onderzoek heeft men daarom soms te snel geconcludeerd dat de groene woordvolgorde [PART+AUX] vaker voorkomt in de gesproken taal en de rode volgorde [AUX+PART] vaker in de geschreven taal, terwijl er in feite nog een andere, onderliggende, verklarende variabele in de analyse betrokken had

moeten worden, namelijk formaliteit van het register (zie De Rooij 1986, Stroobants 1997, Zuckerman 2001). De Schutter (1996) is zich van die beide dimensies bewust en classificeert televisiegesprekken en televisie-interviews dan ook als formele gesproken taal tegenover informele gesproken taal en formele en informele geschreven taal (zie ook Sassen 1963 die opmerkt dat de voorkeur voor de rode volgorde [AUX+PART] ook in gesproken radiobereichten terug te vinden is). Nu kan men terecht opmerken dat de identificatie van de beide dimensies in het registeronderzoek op zich ook een idealisatie is van de werkelijkheid en dat er in feite nog meer dimensies onderscheiden moeten worden. Het is inderdaad zo dat een concept als 'formaliteitsgraad' op zich in verschillende componenten kan worden ontleed. We zullen bij de bespreking van de resultaten hierop terugkomen.

Niet zelden wordt het aangehaalde registersverschil verklaard door een anti-dialectreflex: zoals uit het bovenstaande overzicht duidelijk geworden is, is de groene woordvolgorde [PART+AUX] de meest gebruikelijke in de dialecten. Veel wetenschappers gaan ervan uit dat taalgebruikers het gebruik van dialect associëren met het volkse, onverzorgde, onbeschaafde karakter van het dorpsleven en zich in formelere situaties al dan niet bewust willen afzetten tegen wat in het dialect gangbaar is (Sassen 1963, De Schutter 1996, Van der Horst & Van der Horst 1999). Sassen (1963) en Sturm (1990) spreken in die context over de rode volgorde [AUX+PART] als prestigevorm en de groene volgorde [PART+AUX] als gestigmatiseerde vorm. Overigens is niet iedereen het eens over de invloed die het register zou uitoefenen op de keuze voor een van de woordvolgordes: Zuckerman (2001:34) meent dat het register vroeger een rol gespeeld heeft, maar niet meer in het huidige Nederlands. Hij ondersteunt die claim door te verwijzen naar het onderzoek van De Hoop & Smabers (1987) (waarbij opgemerkt moet worden dat dat onderzoek peilde naar taalattitudes en niet naar reëel taalgedrag) en een eigen vertaalexperiment (waarvan het design niet toegelicht wordt).

● 3 Materiaal en data-analyse

Als er iets is dat de wetenschappelijke literatuur heeft aangetoond dan is het wel dat er een heleboel factoren potentieel van belang zijn bij de keuze voor een van de woordvolgordevarianten. Om te vermijden dat we in een onoverzichtelijk complex van factoren verdwaald geraken, worden de data waarop we onze analyse zullen baseren aan een aantal selectierestricties onderworpen, met name:

Tweeledige werkwoordelijke eindgroepen die opgebouwd zijn uit een voltooid deelwoord en een vervoegde vorm van het hulpwerkwoord zijn, hebben of worden, voor zover die zich bevinden in een complementzin ingeleid door het grammaticaal verbindend voegwoord dat.

Om de impact van regio en register te kunnen testen, hebben we alle werkwoordelijke clusters die aan de net genoemde criteria voldeden, geëxtraheerd uit het CONDIV-corpus geschreven Nederlands (ca. 45 miljoen woordtokens; voor een volledige corpusbeschrijving, zie Grondelaers et al. 2000) en de vijfde release van het Corpus Gesproken Nederlands (Oostdijk 2000; enkel het gedeelte dat met woordsoortinformatie verrijkt is, i.e. ca. 3,7 miljoen woordtokens). Beide corpora zijn opgebouwd volgens een geografische en stilistische dimensie:

CONDIV-corpus geschreven Nederlands		Corpus Gesproken Nederlands (release 5)	
Nederlands Nederlands (19,5 miljoen tokens)	Belgisch Nederland (26 miljoen tokens)	Nederlands Nederlands (2 miljoen tokens)	Belgisch Nederlands (1,7 miljoen tokens)
Kwaliteitskranten <i>4,7 miljoen tokens</i>		Publieke monologen <i>1,1 miljoen tokens</i>	
Nationale populaire kranten <i>5,1 miljoen tokens</i>		Publieke dialogen <i>0,7 miljoen tokens</i>	
Regionale populaire kranten <i>7,8 miljoen tokens</i>		Privédialogen <i>1,9 miljoen tokens</i>	
Usenet <i>12,7 miljoen tokens</i>			
IRC <i>15,2 miljoen tokens</i>			

Tabel 1: Structuur en inhoud van het CONDIV-corpus geschreven Nederlands en het Corpus Gesproken Nederlands (release 5).

Langs de geografische dimensie, de horizontale as in tabel 1, werd een onderscheid gemaakt tussen het Nederlandse Nederlands en het Belgische Nederlands. Voor het CGN-materiaal is een specifiekere indeling mogelijk volgens verschillende streken in het Nederlandse taalgebied: de noordelijke provincies Friesland, Groningen en Drenthe; Overijssel; Gelderland; Utrecht; Noord-Holland; Zuid-Holland; Zeeland; Noord-Brabant; Nederlands Limburg; Vlaams-Brabant en Antwerpen (verder: Brabant); Oost-Vlaanderen; West-Vlaanderen; Belgisch Limburg.⁵ Langs de stilistische dimensie kunnen verschillende lagen onderscheiden worden die we voorlopig zullen omschrijven als een continuüm van formeel naar minder formeel taalgebruik. Voor CONDIV is er enerzijds het primaire onderscheid tussen krantenmateriaal en internetmateriaal, anderzijds kan het krantenmateriaal verder opgesplitst worden in kwaliteitskranten (*NRC* en *De Standaard*), nationale populaire kranten (*De Telegraaf* en *Het Laatste Nieuws*) en regionale populaire kranten (*De Limburger*, *Gazet van Antwerpen* en *Het Belang van Limburg*) en kan het internetmateriaal verder onderverdeeld worden in Usenetmateriaal (een collectie van e-mailberichten uit nieuwsgroepen) en IRC-materiaal (*Internet Relay Chat*, babbelkanalen). Voor het CGN is er een opsplitsing in drie grote componenten voorzien, met name publieke monologen, publieke dialogen en privédialogen.⁶

- 5 Het CGN operationaliseert de regionale afkomst van de sprekers op drie verschillende manieren, namelijk de regio waar de taalgebruiker geboren is, de regio waar de taalgebruiker opgegroeid is en de regio waar de taalgebruiker op het ogenblik van de dataopname woonachtig is. Vooraf werd voor elke regio apart de nulhypothese getest dat de verdeling van de attestaties over de groene [PART+AUX] en de rode volgorde [AUX+PART] voor elk van de drie onderscheiden regiovariabelen stabiel blijft (m.b.v. een chi-kwadraatanalyse). Zo werd bijvoorbeeld voor Noord-Holland nagegaan of er statistisch significante verschillen waren in het gebruik van de groene [PART+AUX] en de rode volgorde [AUX+PART] tussen de regio waar men geboren is, waar men opgegroeid is en waar men op het moment van de dataopname resideerde. Voor alle regio's werd de nulhypothese niet verworpen ($p > .05$), hetgeen betekent dat er geen statistisch significante verschillen zijn tussen de effecten van de drie verschillende types regio. In wat volgt gebruiken we dan ook slechts een van de drie regiovariabelen, m.n. de plaats waar de taalgebruiker opgegroeid is.
- 6 Het CGN is langs de stilistische dimensie samengesteld uit 14 componenten. Wij hebben, zoals het CGN zelf ook doet, een aantal van die componenten samengenomen in grotere gehelen, enerzijds omdat het aantal beschikbare gegevens per component soms nogal verschilde tussen Vlaanderen en Nederland, anderzijds omdat sommige verschillen tussen afzonderlijke componenten niet relevant waren voor dit onderzoek. Opgemerkt moet nog worden dat in de vijfde release de component privémonologen niet beschikbaar was.

Met behulp van het corpuslinguïstische programma *Abundantia Verborum* (Speelman 1997) en een aantal door ons voor de corpusconsultatie van het CGN ontwikkelde Pythonscripts (versie 2.2.2, april 2003) werden de relevante attestaties uit de corpora geëxtraheerd. Door het ongeannoteerde karakter van het CONDIV-corpus en de hoge graad van specificiteit van de selectiecriteria werden de attestaties vervolgens nog eens manueel gecontroleerd op hun relevantie en nadien geannoteerd voor de responsvariabele *woordvolgorde* en de verklarende variabelen *regio* en *register*. Voor het CGN, waar de graad van succes door de woordsoortannotatie gevoelig hoger lag dan in CONDIV, werd nog een extra zoekopdracht gelanceerd om attestaties op te sporen die wegens foute of inconsequente annotatie door de mazen van het net geglipt waren. Daarbij ging het uitsluitend om deelwoorden die ofwel als adjectief ofwel als werkwoord geannoteerd konden worden (zoals *betrokken*; zie Van Eynde 2004:26-27 voor de door het CGN gehanteerde criteria). De zoekopdracht leverde voor het CONDIV-corpus 11393 relevante observaties op, voor CGN 3894 relevante attestaties, wat in een totaal van 15287 observaties resulteert.

Het statistische softwarepakket R (2003), versie 1.8.1, zal gebruikt worden om in die datamassa op zoek te gaan naar associaties en interacties tussen de verschillende relevante variabelen. De nadruk zal daarbij steeds op de interpretatie van het resultaat liggen en niet op de technische details (zie daarvoor bv. Agresti 1996). Voor alle statistische toetsen die verderop gebruikt zullen worden, is het belangrijk om te onthouden dat ze geen doel op zich zijn, maar wel een middel om op basis van een steekproef van 15287 attestaties betrouwbare uitspraken te doen over de volledige populatie van tweeledige werkwoordelijke eindgroepen, i.e. de verzameling van *alle* tweeledige werkwoordelijke eindgroepen die aan de genoemde selectiecriteria voldoen, en dus niet enkel die eindgroepen die in onze steekproef zitten. Dat laatste betekent dat we op basis van onze resultaten enkel uitspraken zullen kunnen doen over het contemporaine Belgisch- en Nederlands-Nederlandse krantenmateriaal, internetmateriaal en gesproken materiaal. Hoe de situatie er in bepaalde types literair Nederlands uitziet, om maar een voorbeeld te noemen, is een vraag die hier niet beantwoord zal kunnen worden. Als verderop gesproken wordt over de volledige populatie van alle woordvolgordes in werkwoordelijke eindgroepen, dan is daarmee enkel de subset bedoeld die voldoet aan de hierboven omschreven selectiecriteria.

4 Resultaten en discussie

4.1 De verdeling van de syntactische varianten

In tabel 2 blijkt dat de 15287 observaties die in onze dataset opgenomen zijn niet gelijkmatig verdeeld zijn over de twee woordvolgordevarianten. In tegenstelling tot wat verwacht kon worden op basis van een aantal in paragraaf 2 besproken onderzoeken, waaruit bleek dat de groene volgorde [PART+AUX] dominant is in het Nederlandse taalgebied, nemen de groene [PART+AUX] en rode verbale clusters [AUX+PART] in het materiaal respectievelijk ongeveer een derde en twee derde van de dataset in beslag.

Groene volgorde [PART+AUX]	Rode volgorde [AUX+PART]
37.3% (5709/15287)	62.7% (9578/15287)

Tabel 2: Absolute en relatieve proporties van de groene [PART+AUX] en rode [AUX+PART] woordvolgorde in de dataset.

Om na te gaan in hoeverre de steekproefproporties in tabel 2 representatief zijn voor de proporties in de volledige populatie, bakenen we 95%-betrouwbaarheidsintervallen (verder: B.I.) af rond de twee steekproefproporties. Die B.I. reiken van 36.6% tot 38.1% voor de proportie groene woordvolgordes [PART+AUX] en van 61.9% tot 63.4% voor de proportie rode volgordes [AUX+PART]. Dat betekent dat we met 95% zekerheid kunnen zeggen dat de proportie van groene woordvolgordes [PART+AUX] in de hele populatie ergens tussen 36.6% en 38.1% zal liggen en de populatieproportie rode volgordes [AUX+PART] tussen 61.9% en 63.4%. Daaruit kunnen we besluiten dat de steekproefproporties in tabel 2 behoorlijk representatief zijn voor de populatieproporties en dat het grote verschil tussen de rode [AUX+PART] en de groene volgorde [PART+AUX] een reëel verschil is. Dat verschil is overigens statistisch significant ($\chi^2 = 979.21$; $df = 1$; $p < .0001$), wat betekent dat de kans dat een dergelijk extreem verschil te wijten is aan het toeval kleiner is dan 1 op 10000. Met 99.99% zekerheid kunnen we dan zeggen dat de rode volgorde [AUX+PART] vaker voorkomt dan de groene woordvolgorde [PART+AUX]. Gegeven het type data dat voor deze studie gebruikt is – een groot deel wordt ingenomen door geschreven krantenmateriaal en (voorbereide) gesproken monologen – zou het overwicht van de rode volgorde [AUX+PART] in de dataset verklaard kunnen worden door een bias ten voordele van het formelere taalgebruik. Enkel de spontane dialogen en het IRC-materiaal vertegenwoordigen het stratum dat zich het dichtst bij het informelere dialectmateriaal bevindt. In paragraaf 4.3 gaan we bij de bespreking van de resultaten van de registervariabele dieper in op die kwestie.

4.2 De impact van regio

4.2.1 Belgisch Nederlands versus Nederlands Nederlands

Door een aantal historische en demografische ontwikkelingen, die elders uitvoerig beschreven zijn (Van der Wal & Van Bree 1994), heeft de standaardtaal in Vlaanderen en Nederland zich anders ontwikkeld: terwijl het Noorden een normaal standaardiseringstraject kon afleggen, is het Zuiden eeuwenlang van die standaardisering in het Noorden afgescheiden geweest en kon het door de druk van het Frans als elitetaal geen eigen standaard ontwikkelen. Sinds het einde van de negentiende eeuw heeft Vlaanderen opnieuw aansluiting gezocht met de standaard in Nederland, maar een gevolg van die verlate standaardisering is dat er in alle taalcomponenten verschillen zijn met het taalgebruik in Nederland (zie Geeraerts et al. 1999 voor een overzicht). Het Nederlands is daarmee lang niet de enige taal die verschillende regionale variëteiten heeft ontwikkeld (zie bv. de verschillen tussen Oostenrijks Duits en Duits Duits of de verschillen tussen Frans Frans en Canadees Frans), een fenomeen dat *pluricentriciteit* genoemd wordt. Vanuit die optiek is het dan ook niet vreemd om aan te nemen dat Vlaanderen en Nederland op een andere manier gebruik

maken van de syntactische middelen die in de taal aanwezig zijn. Uit een aantal macroper-
spectivische onderzoeken naar de regionale verspreiding van de groene [PART+AUX] en
rode woordvolgorde [AUX+PART] kwam naar voren dat de groene volgorde [PART+AUX]
frequenter voorkomt in het Belgische Nederlands dan in het Nederlandse Nederlands.
Onze resultaten in tabel 3 lijken die tendens te bevestigen:

	Groene volgorde [PART+AUX]	Rode volgorde [AUX+PART]
Belgisch Nederlands	39.9% (3962/9920)	60.1% (5958/9920)
Nederlands Nederlands	32.6% (1747/5367)	67.4% (3620/5367)

*Tabel 3: Absolute en relatieve proporties van de groene [PART+AUX] en rode [AUX+PART] woord-
volgorde per taalvariëteit.*

Ondanks het feit dat de rode volgorde [AUX+PART] de vaakst gebruikte is in de beide
delen van het taalggebied, tekent er zich toch een duidelijk verschil af tussen Vlaanderen en
Nederland, in die zin dat de voorkeur voor de rode volgorde [AUX+PART] in het Belgische
Nederlands minder sterk is dan in het Nederlandse Nederlands. Met behulp van een chi-kwa-
draattest wordt duidelijk dat het verschil tussen de beide regio's statistisch significant is ($\chi^2 =$
81.26; $df = 1$; $p < .0001$): dat betekent dat we voor 99.99% zeker zijn dat het verschil tussen
de beide taalvariëteiten een reëel verschil is; de keuze voor de groene [PART+AUX] of de rode
volgorde [AUX+PART] staat met andere woorden niet los van de regio waarin de volgorde
geproduceerd wordt. Problematisch aan het gebruik van de chi-kwadraattest is echter dat de
grootte van de chi-kwadraatwaarde (en daarmee samenhangend de grootte van de p-waarde)
beïnvloed wordt door de grootte van de dataset, in die zin dat, met behoud van dezelfde rela-
tieve proporties, de chi-kwadraatwaarde op basis van een dataset met 1000 observaties 10 keer
groter is dan op basis van 100 observaties. Concreet komt het erop neer dat verschillen, hoe
klein ook, in grote datasets heel snel statistisch significant worden, terwijl daar in werkelijkheid
geen reden toe is. In dergelijke omstandigheden kan het daarom nuttig zijn om het effect in
een betrouwbaarder perspectief te plaatsen door naar de waarden voor de odds ratio te kijken.
De odds ratio (verder: o.r.) is een maat voor associatie die niet alleen stabiel blijft voor datasets
van een verschillende grootteorde, maar die ook aangeeft of er een statistisch significant effect
is en, indien dat effect vastgesteld kan worden, hoe sterk dat effect is op een schaal van 0 tot
oneindig. Daarbij staat 1 voor geen associatie, minder dan 1 staat voor een negatieve associ-
atie en meer dan 1 voor een positieve associatie. Hoe verder de o.r.-waarde verwijderd is van
1, hoe sterker de associatie. Zo zien we dat de waarschijnlijkheid van de groene volgorde
[PART+AUX] (versus de rode volgorde [AUX+PART]) voor het Belgische Nederlands 38%
groter is dan voor het Nederlandse Nederlands (o.r. = 1.38; B.I. = 1.29-1.48).⁷ Algemeen kun-
nen we dus besluiten dat de groene volgorde [PART+AUX] zonder meer frequenter gebruikt
wordt in Vlaanderen dan in Nederland.

⁷ Net zoals voor proporties wordt ook voor o.r.-waarden een betrouwbaarheidsinterval berekend. Dat geeft de
grenzen aan waarbinnen de o.r. in de volledige populatie gesitueerd moet worden.

Nu kan men zich echter afvragen of het vastgestelde verschil tussen het Belgische en Nederlandse Nederlands geen schijneffect is dat teruggevoerd kan worden op een onderliggende, verborgen variabele. Bij de interpretatie van de resultaten van dergelijke bivariate statistische analyses moet daarom rekening gehouden worden met andere, niet-direct bestudeerde, covariërende verklarende variabelen die de relatie tussen de direct bestudeerde verklarende variabele en de responsvariabele (i.c. de woordvolgorde) beïnvloeden. Eén voorbeeld moet volstaan om het gevaar duidelijk te maken: uit vorig onderzoek is gebleken dat de verdeling van de groene [PART+AUX] en rode volgorde [AUX+PART] verschilt per type hulpwerkwoord waarmee het deelwoord gecombineerd wordt: met name clusters met het hulpwerkwoord *zijn* hebben een grotere kans om in een groene volgorde [PART+AUX] voor te komen dan clusters met het hulpwerkwoord *hebben* (zie De Sutter 1964:69; De Sutter et al. 2003:118). Stel nu dat in het Belgisch-Nederlandse materiaal veel meer verbale eindgroepen met het hulpwerkwoord *zijn* geattesteerd zijn dan in het Nederlands-Nederlandse materiaal, dan zou het effect van regio gewoon een weerspiegeling kunnen zijn van de scheve verdeling tussen de verschillende types hulpwerkwoord over de twee genoemde regio's. Om het gevaar van overhaaste conclusies op basis van bivariate analyses te vermijden, is het daarom noodzakelijk dat ook de conditionele associaties bestudeerd worden, i.e. de studie van het effect van een verklarende variabele op de respons, waarbij een derde variabele, de zgn. controlevariabele, constant gehouden wordt. In ons voorbeeld zou dat dan betekenen dat nagegaan wordt of er een effect is van regio op woordvolgorde als enkel gekeken wordt naar de eindgroepen met hulpwerkwoord *zijn*; vervolgens wordt hetzelfde gedaan voor de hulpwerkwoorden *hebben* en *worden*. Om die conditionele associaties te bestuderen, gebruiken we de Cochran-Mantel-Haenszel-test (CMH) die een samenvatting geeft van de associatie tussen twee variabelen over de verschillende partiële tabellen heen (i.e. de tabellen die gecontroleerd zijn voor een van de waarden van de controlevariabele). De CMH-analyse met controlevariabele *hulpwerkwoord* laat zien dat er een globaal significant effect is van regio op woordvolgorde over alle strata heen (hulpwerkwoord: CMH = 81.64; df = 1; $p < .0001$). Dat resultaat geeft aan dat het regionale effect dat we in de marginale tabel 3 zagen, stabiel blijft voor de verschillende hulpwerkwoorden. Zoals gezegd vatten de globale CMH-statistieken de informatie uit de verschillende partiële tabellen samen. Daarbij kan het voorvallen dat een globaal significant resultaat het gevolg is van een sterk significant effect in een van de partiële tabellen, terwijl de andere partiële tabellen geen of een minder significant effect vertonen; in dat geval spreken we van een interactie. Vanuit die optiek is het raadzaam om telkens ook een gedetailleerdere analyse van de verschillende strata uit te voeren om interactie-effecten op het spoor te komen. In dit geval bleken er geen interactie-effecten te zijn. Voor de CGN-data is vervolgens ook nog nagegaan of het regionale effect niet teruggevoerd kan worden op een van de volgende contextuele controlevariabelen: geslacht (man versus vrouw), leeftijd (> 44 versus < 45). Dat bleek niet het geval te zijn: geslacht: CMH = 16.20, df = 1, $p < .0001$; leeftijd: CMH = 29.64, df = 1, $p < .0001$; er waren geen interactie-effecten. Samenvattend kunnen we zeggen dat er een reëel verschil lijkt te zijn tussen het Belgische en het Nederlandse Nederlands in het gebruik van de verschillende woordvolgordevarianten. Diachroon onderzoek zal moeten uitmaken of het verschil tussen Vlaanderen en Nederland een relict is van de specifieke historische ontwikkeling van de standaardtaal in de beide gebieden, waarbij de hypothese is dat de vastgestelde lexicaal-onomasiologische

toenadering van Vlaanderen naar Nederland (Geeraerts et al. 1999) al dan niet in verdraagde vorm ook van toepassing is op de solidere, abstractere taalcomponent syntaxis, dan wel of het regionale verschil teruggevoerd kan worden op een pragmatisch-functioneel verschillend gebruik van de syntactische variatie in de beide gebieden.

4.2.2 *Streekverschillen*

In de rest van deze paragraaf proberen we na te gaan of in onze dataset sporen te vinden zijn van wat uit dialectologisch onderzoek gebleken is, met name de extreme voorkeur van de noordelijke provincies Friesland, Groningen en Drenthe voor de groene volgorde [PART+AUX] en de meer dan gemiddelde voorkeur van Nederlands Limburg voor de rode volgorde [AUX+PART]. Omdat de observaties in onze dataset enkel voor het gesproken materiaal in het CGN gediversifieerd zijn naar de verschillende streken en provincies, laten we het geschreven materiaal van CONDIV buiten beschouwing. Daarnaast moet er rekening mee gehouden worden dat we niet beschikken over een corpus van dialectologisch materiaal, maar enkel een aantal gesproken teksten die al dan niet spontaan tot stand gekomen zijn. Vertrekkend van de algemene hypothese dat taalgebruikers in de minst formele communicatiesituaties het nauwst aanleunen bij de syntaxis van het dialect waarmee ze opgegroeid zijn, zullen we daarom enkel de privédialogen, die spontaan en in een niet-openbare context tot stand gekomen zijn, in de analyse betrekken. Tabel 4 geeft de verspreiding van de groene [PART+AUX] en rode woordvolgorde [AUX+PART] over de verschillende provincies in het Nederlandse taalgebied (n = 1128; Belgisch Nederlands: n = 418; Nederlands Nederlands: n = 710):

	Groene volgorde [PART+AUX]	Rode volgorde [AUX+PART]
Brabant	68.8% (97/141)	31.2% (44/141)
Oost-Vlaanderen	93.3% (70/75)	6.7% (5/75)
West-Vlaanderen	80.7% (71/88)	19.3% (17/88)
Belgisch Limburg	84.2% (96/114)	15.8% (18/114)
Groningen, Drenthe, Friesland	42.2% (19/45)	57.8% (26/45)
Overijssel	66.0% (33/50)	34.0% (17/50)

	Groene volgorde [PART+AUX]	Rode volgorde [AUX+PART]
Utrecht	49.0% (24/49)	51.0% (25/49)
Noord-Holland	61.0% (25/41)	39.0% (16/41)
Zuid-Holland	57.3% (47/82)	42.7% (35/82)
Zeeland	26.9% (7/26)	73.1% (19/26)
Noord-Brabant	58.0% (87/150)	42.0% (63/150)
Nederlands Limburg	51.8% (58/112)	48.2% (54/112)

Tabel 4: Absolute en relatieve proporties van de groene [PART+AUX] en rode [AUX+PART] woordvolgorde per provincie.

In wat volgt zullen we trachten de belangrijkste vaststellingen op een rijtje te zetten.

Algemeen

In tegenstelling tot het overwicht van de rode volgorde [AUX+PART] in de hele dataset, vertonen de gesproken privédialogen globaal genomen een (grotere) voorkeur voor de groene volgorde [PART+AUX] (over alle provincies heen: 64%; over alle Vlaamse provincies heen: 80%; over alle Nederlandse provincies heen: 54%; zie tabel 4). Dat zou erop kunnen wijzen dat de dominantie van de rode volgorde [AUX+PART] die in het eerste gedeelte van deze paragraaf vastgesteld werd vooral te wijten is aan de dominantie van de formele en/of de geschreven communicatie in onze dataset (zie paragraaf 4). De discrepantie is in ieder geval een gedeeltelijke bevestiging van wat uit dialectologisch onderzoek al duidelijk geworden was, met name het primaat van de groene volgorde [PART+AUX] in gesproken, niet-publieke communicatieomstandigheden.

Vlaanderen

De voor de hele dataset vastgestelde grotere voorkeur in Vlaanderen voor de groene woordvolgorde [PART+AUX] lijkt op basis van het materiaal in het subcorpus van gesproken privédialogen bevestigd te worden, en wel voor alle Vlaamse provincies. De perifere gebieden Oost- en West-Vlaanderen en Belgisch Limburg vertonen op zijn minst 80% groene woordvolgordes [PART+AUX], enkel de Brabantse regio sluit met 68.8% groene volgordes [PART+AUX] aan bij de meest groene regio in Nederland, Overijssel (66%). De verschillen tussen de onderscheiden regio's in Vlaanderen zijn statistisch hoogsignificant ($\chi^2 = 20.61$; $df = 3$; $p = .0001$). Om de aard van de associatie tussen regio en woordvolgorde beter te begrijpen, voeren we een residuanalyse en een gepartitioneerde chi-kwadratanalyse uit. Met behulp van een residuanalyse gaan we na of er een bepaalde regio aange-

wezen kan worden die meer dan de andere regio's heeft bijgedragen tot de globale sterkte van het effect. In ons geval blijken dat voornamelijk Oost-Vlaanderen en de Brabantse regio te zijn: in Oost-Vlaanderen (residu = 3.2) wordt de groene volgorde [PART+AUX] en in de Brabantse regio (residu = 4.04) de rode volgorde [AUX+PART] vaker dan verwacht gebruikt. West-Vlaanderen en Limburg wijken niet af van wat algemeen gebruikelijk is. Uit de gepartitioneerde chi-kwadraatanalyse, die erop gericht is om het aantal categorieën in een tabel met meer dan 2 categorieën te reduceren door groepen samen te nemen die statistisch niet-significant van elkaar verschillen, blijkt hetzelfde verschil tussen West-Vlaanderen en Limburg versus de Brabantse regio versus Oost-Vlaanderen. Om na te gaan of het regionale effect in het Belgische Nederlands niet te wijten is aan een onderliggende variabele, hebben we het effect van de regionale variabele geanalyseerd terwijl de variabelen *geslacht*, *type gesprek* (conversatie of interview; andere types gesprekken waren niet voorhanden), *leeftijd* (jong: 18-34 jaar; oud: +35 jaar) en *hulpwoord* (zie De Schutter 1964:69; De Sutter et al. 2003:118) constant gehouden werden. Controleren voor opleidingsniveau bleek overbodig, aangezien de meeste werkwoordelijke eindgroepen afkomstig zijn van hoogopgeleide sprekers (407 op 418 attestaties; de 11 resterende attestaties werden geproduceerd door sprekers van het middelste opleidingsniveau; er zijn geen eindgroepen voor het laagste opleidingsniveau); hetzelfde geldt voor het beroepsniveau (354 op 418 attestaties zijn gelokaliseerd in de groep met opleidingsniveau C, onderwijzend en academisch personeel).⁸ De globale resultaten van de conditionele CMH-analyses bevestigen de eerder verkregen resultaten, i.e. er is een significant regionaal effect op de keuze voor de groene [PART+AUX] of de rode volgorde [AUX+PART], ook als gecontroleerd wordt voor *geslacht* (CMH = 18.12; df = 3; p = .0004), *type gesprek* (CMH = 21.28; df = 3; p < .0001), *leeftijdscategorie* (CMH = 12.82; df = 3; p = .0051) en *hulpwoord* (CMH = 12.69; df = 3; p = .0001). Het regionale effect bleef behouden over alle strata van alle controlevariabelen heen, behalve voor *hulpwoord*, waar een interactie-effect met *hebben* kon worden vastgesteld (zijn: $\chi^2 = 3.68$; df = 2; p > .05; hebben: $\chi^2 = 22.86$; df = 2; p < .0001; worden: meer dan 25% van de cellen bevatten minder dan 5 attestaties, daarom kan geen betrouwbare chi-kwadraatanalyse uitgevoerd worden).⁹ Het interactie-effect tussen de variabelen regio en het hulpwoord *hebben* geeft aan dat de verschillende Vlaamse provincies significant van elkaar verschillen in de keuze voor een van de volgordevarianten in werkwoordelijke eindgroepen met het hulpwoord *hebben*. De clusters met

8 Die vaststelling zegt echter niets over de reële verdeling van werkwoordelijke eindgroepen over verschillende sociale klassen, maar wel over het nauwelijks voorhanden zijn van gegevens voor de lage sociale klassen (opleiding en beroep) in de vijfde release van het CGN. Er zijn namelijk slechts 10 laagopgeleiden (op een totaal van 1560 taalgebruikers) voor het hele Nederlandse taalgebied in de vijfde release van het CGN beschikbaar en er zijn slechts 3 taalgebruikers opgenomen die geen baan hebben, 3 die arbeiders zijn en 39 die laag of niet geschoold zijn (t.o.v. een totaal 1437 taalgebruikers in het volledige CGN). Voorlopig kunnen dan ook geen representatieve uitspraken gedaan worden over de verdeling van de woordvolgordevarianten over verschillende sociale klassen).

9 Dat net bij het hulpwoord van het passief *worden* een gebrek aan data vastgesteld wordt, hoeft ons niet te verbazen. Passieve constructies worden gebruikt om de patiënt meer aandacht te geven: "Discourse with very frequent passive constructions is typically abstract and technical in content, and formal in style" (Biber 1988:112). Net die kenmerken conflicteren met het materiaal dat hier bestudeerd wordt, met name spontaan tot stand gekomen, niet-formele, niet-publieke dialogen.

hebben zijn, met andere woorden, verantwoordelijk voor de verschillen tussen de verschillende provincies, terwijl het gebruik van de syntactische varianten in eindgroepen met *zijn* (voor *worden* kunnen we dat niet nagaan, wegens onvoldoende grote celfrequenties) homogeen is voor het hele Belgisch-Nederlandse gebied.

Samenvattend kunnen we zeggen dat de Vlaamse provincies, ondanks een algemene voorkeur voor de groene volgorde [PART+AUX], op het vlak van de hier bestudeerde syntactische preferenties geen homogeen gebied zijn: het Brabantse materiaal bevat vaker dan gemiddeld rode volgordes [AUX+PART] en het Oost-Vlaamse materiaal vaker groene volgordes [PART+AUX]. Vooral dat laatste resultaat is interessant tegen de achtergrond van Haeseryns (1990) vaststelling dat West-Vlamingen een voorkeur lijken te hebben voor de groene volgorde [PART+AUX] in vergelijking met de centrale Brabants-Antwerpse regio. Zijn vaststelling wordt door ons onderzoek bevestigd, maar tegelijk ook genuanceerd, aangezien de Oost-Vlamingen een nog sterkere voorkeur voor de groene volgorde [PART+AUX] lijken te hebben. Dat de Brabantse regio vaker de rode volgorde [AUX+PART] gebruikt, en daarmee aansluit bij wat in Nederland gebruikelijk is, kan met de politieke, sociaal-economische en daarmee linguïstische centrumfunctie te maken hebben; als het inderdaad zo is, zoals in de sociolinguïstische literatuur gezegd wordt, dat de rode volgorde [AUX+PART] de prestigevariant is (Sassen 1963, Sturm 1990), dan kan verwacht worden dat die variant frequenter gebruikt wordt in Brabant als leidinggevende regio. Aannemen dat hier sprake zou zijn van een Nederlands-Nederlandse invloed op het Belgische Nederlands – het Belgisch Nederlands groeit naar het Nederlandse Nederlands toe (Geeraerts et al. 1999) en daarbij neemt de centrale, Brabantse regio de leiding – is voorbarig, maar moet zeker tot de mogelijkheden gerekend worden. Verder onderzoek zal hierin klaarheid moeten scheppen.

Nederland

Complementair met wat hierboven voor Vlaanderen gezegd is, is de vaststelling dat in Nederland over het algemeen vaker de rode volgorde [AUX+PART] wordt gebruikt. Verder vallen vooral de extreme voorkeuren van Zeeland (73.1% rode volgordes [AUX+PART]) en Overijssel (66% groene volgordes [PART+AUX]) op. De verschillen tussen de onderscheiden regio's zijn weliswaar significant ($\chi^2 = 15.98$; $df = 8$; $p = .04$), maar wel een heel stuk minder dan de verschillen tussen de Vlaamse regio's, hetgeen erop kan wijzen dat het Nederlandse Nederlands homogener is dan het Belgische Nederlands. Uit de residu-analyse en de gepartitioneerde chi-kwadraattest blijkt dat het de extreme positie van het Zeeuwse materiaal is die voor het significante effect zorgt. Gegeven het kleine aantal attestaties voor Zeeland ($n = 26$) kan men terecht vraagtekens plaatsen bij dit resultaat. Verder blijkt uit tabel 4 dat niets van de eerder vastgestelde tendensen in onze dataset teruggevonden kan worden: de noordelijke provincies vertonen in geen geval een dominante voorkeur voor de groene volgorde [PART+AUX] en Nederlands Limburg heeft geen significant extremer rood-gebruik [AUX+PART] dan andere regio's in Nederland. De reden voor die discrepantie kan er in de eerste plaats mee te maken hebben dat we niet over een corpus van dialectmateriaal beschikken en dus op geen enkele wijze direct kunnen vergelijken met wat

eerder op dialectologisch niveau vastgesteld is. In de tweede plaats moet ook opgemerkt worden dat de absolute frequenties per provincie niet erg hoog zijn, wat maakt dat we de verkregen resultaten met enige omzichtigheid moeten behandelen.¹⁰

4.2.3 *Samenvatting*

Ondanks een algemene voorkeur voor de rode volgorde [AUX+PART] in onze dataset maken de resultaten van het macroperspectivische onderzoek naar de regionale verschillen in het gebruik van de groene [PART+AUX] en rode [AUX+PART] volgorde toch duidelijk dat taalgebruikers in Vlaanderen vaker gebruik maken van de groene volgorde [PART+AUX] dan taalgebruikers in Nederland. Die resultaten zijn grosso modo in overeenstemming met wat bekend was uit vroeger onderzoek. Vervolgens werd ook nagegaan of het vastgestelde effect van regio niet terug te voeren is op een verborgen, onderliggende variabele, zoals het type hulpwerkwoord, het geslacht of de leeftijd. Dat bleek niet het geval te zijn, zodat geconcludeerd kan worden dat het regionale verschil in de keuze voor een van beide woordvolgordevarianten een reëel verschil is. Het verschil in voorkeur tussen de beide delen van het Nederlandse taalgebied werd voorlopig geïnterpreteerd in termen van een ander standaardiseringstraject: redenerend vanuit datgene wat geweten is voor het lexicon (Geeraerts et al. 1999), werd aangenomen dat het voorkeursverschil geleidelijk aan slinkt, in die zin dat het Belgische Nederlands naar het Nederlandse Nederlands toegroeit (het gebruikt vaker de rode volgorde [AUX+PART]). Een andere optie is uiteraard dat in de beide regio's anders gebruik gemaakt wordt van de syntactische variatie (bv. pragmatisch-functioneel). Voorlopig zijn dat uiteraard niet meer dan suggesties voor verder onderzoek.

Vanuit een microperspectivische benadering van de woordvolgordevariatie konden we vaststellen dat het Belgische Nederlands, ondanks een algemene voorkeur voor de groene volgorde [PART+AUX], geen homogeen geheel is: het Brabantse materiaal bevat namelijk vaker dan gemiddeld rode volgordes [AUX+PART] en sluit daarmee aan bij wat gebruikelijk is in het Nederlandse Nederlands. Het Oost-Vlaamse materiaal daarentegen bevat vaker groene volgordes [PART+AUX]. Voor Nederland konden we niets terugvinden van wat uit vroeger dialectologisch onderzoek gebleken was, met name de extreme voorkeur voor de groene volgorde [PART+AUX] in de noordelijke provincies en de voorkeur voor de rode volgorde [AUX+PART] in Nederlands Limburg. Dat betekent echter niet dat de resultaten van dat vroeger onderzoek hiermee weerlegd zijn, aangezien (i) we niet over een corpus van dialectologisch materiaal beschikten en (ii) de absolute frequenties in sommige gevallen niet erg hoog waren (hetgeen vermoedelijk ook de extreme positie van het Zeeuwse materiaal – 73.1% rode volgordes, veruit de grootste proportie voor het hele Nederlandse taalgebied – in onze dataset verklaart).

¹⁰ Wegens de lage frequenties konden geen betrouwbare conditionele analyses uitgevoerd worden. Een reductie van het aantal provincies was geen mogelijkheid, omdat we dan bv. de extreme regio Zeeland samen zouden moeten nemen met minstens een andere regio, terwijl de conditionele analyses nu net tot doel hadden om te kijken of het extreme gedrag van de Zeeuwen geen schijneffect is.

4.3 De impact van register¹¹

In deze paragraaf willen we nagaan wat de invloed van de communicatieve situatie of register is op de gekozen woordvolgorde in de tweeledige werkwoordelijke eindgroep. Er bestaat een grote hoeveelheid aan wetenschappelijk onderzoek waaruit blijkt dat taalgebruikers in het taalproductieproces de middelen die de taal hen ter beschikking stelt op een intrigerend systematische manier (al dan niet bewust) uitkiezen in functie van de communicatieve situatie waarin ze zich bevinden. Een van de meest opvallende omstandigheden van een dergelijk keuzeproces is het ogenblik waarop een taalgebruiker binnen een zelfde communicatieve omgeving plotseling van de ene variëteit van een taal op een andere variëteit van dezelfde taal overschakelt als een antwoord op bepaalde communicatief-situationele stimuli en/of als een strategische keuze om sociale betekenis te genereren (zgn. 'style shifting'; Milroy & Gordon 2003:198-222). Het hoeft dan ook niet te verbazen dat het precies in het domein van de taalvariatie is, het domein waar taalgebruikers over twee of meer concurrerende vormen beschikken voor dezelfde conceptuele inhoud, dat taalwetenschappers veel onderzoek gedaan hebben naar de invloed van de communicatieve situatie. Zo is voor de Nederlandse werkwoordelijke eindgroep vastgesteld dat de communicatieve situatie een invloed heeft op de woordvolgorde en wel in die zin dat de rode volgorde [AUX+PART] vaker voorkomt in geschreven en formeel taalgebruik. Omdat het echter niet altijd duidelijk is, zoals we hierboven reeds gezegd hebben, welk type materiaal en welke dataselectiecriteria in vroeger onderzoek gehanteerd werden en aangezien er nogal wat verschillende methodes zijn gebruikt om de woordvolgordevariatie te bestuderen, is het erg moeilijk gebleken om de resultaten direct met elkaar te vergelijken. Daarboven is de communicatieve situatie totnogtoe vaak op een beperkte, dichotome manier geoperationaliseerd, met name als het onderscheid tussen geschreven en gesproken taal of tussen krantentaal en literaire taal. Een gevolg daarvan is dat het nog steeds onduidelijk is wat bv. de positie is van geschreven formeel, geschreven informeel, gesproken formeel en gesproken informeel taalgebruik op het vlak van de gekozen woordvolgorde. Op basis van onze dataset, die bestaat uit geschreven en gesproken taal, uit formeel en informeel taalgebruik zullen we trachten een beter zicht te krijgen op de distributie van de rode [AUX+PART] en de groene woordvolgorde [PART+AUX] in verschillende types register en zullen we nagaan of de keuze voor woordvolgorde afhankelijk is – en zo ja hoe sterk – van het register. In tegenstelling tot het vorig onderzoek zullen we daarbij niet uitgaan van een dichotome classificatie, maar zullen we de acht subcomponenten van ons corpus (zie paragraaf 3) gebruiken om een gediversifieerd en genuanceerd beeld te krijgen van het gebruik van de beide woordvolgordevarianten in verschillende communicatieve situaties: publieke monologen, publieke dialogen, privédialogen, IRC-materiaal, Usenet-materiaal, regionale populaire kranten, nationale populaire kranten en kwaliteitskranten. Die componenten kunnen volgens een aantal dimensies ingedeeld worden (zie bv. Biber 1988:199-200):

¹¹ De resultaten die in deze paragraaf voorgesteld worden, vertonen geen redundantie- of interactie-effect met de variabelen sekse (CMH = 277.59; df = 1; p < .0001), leeftijd (CMH = 317.49; df = 4; p < .0001), opleidingsniveau (CMH = 264.84; df = 1; p < .0001), en hulpwerkwoord (CMH = 297.46; df = 2; p < .0001).

- *Modus*: geschreven (CONDIV-materiaal) versus gesproken (CGN-materiaal) taal.
- *Interactiviteit*: eenrichtingscommunicatie (monologen en krantenmateriaal) versus twee- of meer-richtingscommunicatie (dialogen, Usenet- en IRC-materiaal).
- *Redactionele controle*: weinig redactionele controle (IRC en dialogen) versus beperkte redactionele controle (monologen en Usenet) versus geavanceerde redactionele controle (krantenmateriaal).

Het is duidelijk dat de genoemde dimensies met elkaar interageren, zoals bijvoorbeeld de dimensies *interactiviteit* en *redactionele controle*: over het algemeen is het zo dat hoe groter de interactiviteit is, hoe geringer de redactionele controle. Het doel van die indeling is dan ook niet een discrete behandeling van de verschillende dimensies, maar een vergelijking van de samenhang en verschillen tussen die dimensies. In de rest van deze paragraaf worden de drie dimensies apart bestudeerd en vervolgens in een globale analyse met elkaar vergeleken.

4.3.1 Gesproken versus geschreven taal

Tabel 5 vat de gegevens samen van het gebruik van de groene [PART+AUX] en rode woordvolgorde [AUX+PART] in functie van de eerste dimensie, i.e. het gesproken versus het geschreven Nederlands.

	Groene volgorde [PART+AUX]	Rode volgorde [AUX+PART]
Gesproken Nederlands	49.1% (1913/3894)	50.9% (1981/3894)
Geschreven Nederlands	33.3% (3796/11393)	66.7% (7579/11393)

Tabel 5: Absolute en relatieve proporties van de groene [PART+AUX] en rode [AUX+PART] woordvolgorde per modus.

In eerste instantie is het relatief grote aantal verbale clusters in het gesproken materiaal opvallend. Ondanks het feit dat de hoeveelheid gesproken materiaal waarover we beschikken meer dan 10 keer kleiner is dan de hoeveelheid geschreven materiaal, en de kans op een verbale cluster dus zowat 10 keer kleiner is, zijn er slechts 2,9 keer minder verbale clusters gevonden in het gesproken materiaal in vergelijking met het geschreven materiaal. In tegenstelling tot wat men intuïtief zou verwachten, zou dat er op kunnen wijzen dat het voorkomen van een werkwoordelijke eindgroep in een complementzin een marker is voor gesproken taal en niet voor de schijnbaar gesofisticeerdere geschreven taal. Die hypothese wordt bevestigd door het onderzoek dat Biber (1988:113-114) heeft uitgevoerd naar verschillende dimensies in gesproken en geschreven taal:

[This] suggests that [subordinated clauses] function to mark informational elaboration in relatively unplanned types of discourse [...] that is, because spoken language is produced and comprehended as an on-going process, it is characterized by 'an intricacy of movement [and by] complex sentence structures with low lexical

density [...]'. [They] apparently mark informational elaboration that is produced under strict real-time constraints, resulting in a fragmented presentation of information accomplished by tacking on additional dependent clauses, rather than an integrated presentation that packs information into fewer constructions containing more high-content words and phrases [...].

Dat complementzinnen met *dat* vaker gebruikt worden in gesproken taal hoeft op zich uiteraard nog niet te betekenen dat er ook meer tweeledige werkwoordelijke eindgroepen in gesproken taal geproduceerd worden, maar het spreekt voor zich dat een hogere frequentie van complementzinnen een verhoogde kans op tweeledige werkwoordelijke eindgroepen met zich brengt.¹²

Tabel 5 laat verder nog zien dat in de gesproken taal, zoals verwacht, vaker de groene woordvolgorde [PART+AUX] gebruikt wordt dan in de geschreven taal. Het verschil tussen de beide modi is statistisch significant ($\chi^2 = 307,61$; $df = 1$; $p < .0001$). De significante o.r. van 1.93 (B.I. = 1.79-2.08) wijst erop dat de waarschijnlijkheid van een groene woordvolgorde [PART+AUX] tegenover de waarschijnlijkheid van een rode volgorde [AUX+PART] in de gesproken taal bijna twee keer hoger ligt dan in de geschreven taal, of anders, dat de geschatte odds van de groene woordvolgorde [PART+AUX] voor het gesproken Nederlands gelijk is aan ca. 2 keer de geschatte odds van de groene volgorde [PART+AUX] in de geschreven taal. Daaruit blijkt dat de modus waarin een taalgebruiker een werkwoordelijke eindgroep realiseert een impact heeft op de gekozen woordvolgorde, en wel mogelijk in die zin dat de productie-eisen van gesproken taalgebruik, i.e. tijdsbeperkingen op de fonologische en prosodische encodering van de geïntendeerde boodschap,¹³ ervoor zorgt dat vaker teruggerepen wordt naar de groene woordvolgorde [PART+AUX].

4.3.2 *Mate van interactie*

Langs een tweede dimensie werd het materiaal dat voor deze studie gebruikt wordt, onderscheiden naar mate van interactiviteit. Ook al lijkt deze dimensie volledig te overlappen met de vorige dimensie – geschreven correleert met eenrichtingscommunicatie, gesproken met tweerichtingscommunicatie – toch snijdt de dimensie interactiviteit dwars door de vorige dimensie heen: zowel gesproken publieke monologen als geschreven kran-

12 In dit verband moet ook opgemerkt worden dat zowel het gesproken als het geschreven Vlaamse materiaal veel meer werkwoordelijke eindgroepen bevat dan het Nederlandse materiaal, ondanks het feit dat het Nederlands-Nederlandse corpusmateriaal meer tokens in de gesproken en informeel geschreven componenten bevat dan het Belgische. Voor het CGN konden we daarnaast ook nagaan dat het hoge aantal eindgroepen in het Vlaamse materiaal samenhangt met een verhoogd voorkomen van het aantal bijzinnen. Deze constatering verleidt ons ertoe de hypothese te formuleren, gebaseerd op de bevindingen van Biber, dat de Vlaamse taalgebruiker – in tegenstelling tot de Nederlandse – ofwel persoonlijker is ofwel minder vlot de taal hanteert (met name door meer constructies met een lage lexicale densiteit te gebruiken).

13 Dit is de laatste stap in een complex en incrementeel encoderingsproces: de geïntendeerde boodschap wordt in eerste instantie grammaticaal geëncodeerd, i.e. de geschikte woorden worden uit het mentale lexicon gehaald, de woorden wordt een functie toegekend en vervolgens wordt de positie van de woorden ten opzichte van elkaar bepaald. In tweede instantie volgt dan het fonologisch encoderingsproces dat bestaat uit de articulatie van de fonologische structuur van een uiting in termen van fonologische segmenten en prosodie van grotere gehelen (Bock & Levelt 1994:946).

tenartikelen zijn vormen van eenrichtingscommunicatie; IRC-logs hebben het dialogische karakter gemeen met de CGN-dialogen en komen daarom in dezelfde groep van tweerichtingscommunicatie terecht. Tabel 6 geeft een overzicht van het gebruik van de twee woordvolgordes, onderscheiden naar type interactie:

	Groene volgorde [PART+AUX]	Rode volgorde [AUX+PART]
1-richtingscommunicatie	28.8% (3156/10966)	71.2% (7810/10966)
2-richtingscommunicatie	59.1% (2553/4321)	40.9% (1768/4321)

Tabel 6: Absolute en relatieve proporties van de groene [PART+AUX] en rode [AUX+PART] woordvolgorde per type interactie.

Uit de tabel blijkt duidelijk dat de aanwezigheid van interactie tussen twee of meer gesprekspartners het gebruik van de groene woordvolgorde [PART+AUX] bevordert ($\chi^2 = 1216.50$; $df = 1$; $p < .0001$). De significante o.r. van 0.28 (B.I. = 0.26-0.30) maakt duidelijk dat de waarschijnlijkheid van de groene woordvolgorde [PART+AUX] versus de waarschijnlijkheid van de rode woordvolgorde [AUX+PART] zowat vier keer kleiner is in interactieloze communicatiesituaties dan in interactieve omstandigheden. Ondanks het feit dat deze dimensie niet gelijkloopt met de vorige dimensie, vertonen ze wel een sterke verwantschap op het vlak van de productieomstandigheden: het verschil tussen geschreven en gesproken taal hebben we geïnterpreteerd als een verschil in productiedruk op articulatorisch vlak. Traditioneel bestaat de neiging om het verschil tussen geschreven en gesproken taal ook gelijk te stellen met een algemeen verschil in productie-eisen, i.e. in de geschreven modus kan de taalgebruiker rustig de tijd nemen voor de grammaticale encoding van de geïntendeerde boodschap (lexicale keuze, functietoekenning en woordvolgorde; Bock & Levelt 1994:946) en heeft de taalgebruiker de kans om achteraf nog een keer de geschreven tekst te herzien, in gesproken taal moet de taalgebruiker diezelfde keuzes maken op een veel beperktere tijd en heeft hij niet meer de mogelijkheid om later terug te komen op eerder gemaakte keuzes (in die zin dat de uiting volledig gesubstitueerd kan worden door de aangepaste versie). Echter, die productiedruk in gesproken taal kan in sommige omstandigheden verminderd worden door voorbereidend werk, zoals het geval is in toespraken en nieuwsberichten. Het spreekt voor zich dat de productiedruk op articulatorisch vlak onverminderd blijft, maar de lexicale en morfosyntactische keuzes zijn over het algemeen op voorhand gemaakt en zijn in die zin vergelijkbaar met de taalproductieomstandigheden die gelden voor de geschreven modus. Omgekeerd kan de productiedruk in geschreven taal stijgen door een communicatiesituatie die volledig lijkt op een gesprek tussen twee of meer gesprekspartners, met als enige verschil de modus waarin de communicatie verloopt. Een voorbeeld van een dergelijke communicatie vinden we in IRC-kanalen. IRC is een internetmodule waarmee men on line en simultaan met elkaar kan converseren; door het simultane en hoog-interactieve karakter van de communicatievorm stijgt de productiedruk zoals in spontane gesproken dialogen (wat zich bv. uit in korte, elliptische zinnen; Ko 1996). In de tweede dimensie worden de communicatievormen met een hevige productiedruk gegroepeerd en afgezet tegen de communicatievormen met geen of een verminderde productiedruk: in de eenrichtingscommunicatie

wordt de productiedruk tot een minimum herleid doordat het eindproduct het resultaat is van voorbereidend werk (de mate van inmenging van de communicatiepartners tijdens de communicatie is minimaal tot onbestaand), in de tweerichtingscommunicatie blijft de productiedruk overeind, omdat de taalgebruiker moet kunnen inspelen op wat de communicatiepartner zegt of vraagt. Wegens de grote mate van onverwachtheid kan een eventuele voorbereiding van het eigen discours in die omstandigheden maar beperkt verlichtend werken. Bij een vergelijking van de twee dimensies (tabel 5 en 6) valt het op dat de tweede dimensie, met het verschil tussen aan- en afwezigheid van interactie en daarmee aan- of afwezigheid van globale productiedruk, een grotere discrepantie oplevert dan de eerste dimensie, waar gefocust wordt op het verschil tussen gesproken en geschreven taal en dus op het verschil tussen al dan niet aanwezigheid van articulatorische productiedruk. Die grotere discrepantie uit zich onder meer in een grotere chi-kwadraatwaarde (307.61 voor de eerste dimensie versus 1216.5 voor de tweede dimensie) en o.r.-waarde (1.93 voor de modus en $(1 / 0.28 =) 3.57$ voor mate van interactie). Dat het effect van de tweede dimensie groter is dan het effect van de eerste dimensie, hoeft uiteraard niet te betekenen dat de eerste dimensie als irrelevant beschouwd moet worden, maar het lijkt wel alsof de keuze voor de groene [PART+AUX] of de rode volgorde [AUX+PART] niet zozeer door de articulatorische productiedruk bepaald wordt, maar door de globale productiedruk waaraan taalgebruikers blootgesteld worden: een hoge productiedruk levert meer groene woordvolgordes [PART+AUX] op, een lage productiedruk levert meer rode woordvolgordes [AUX+PART] op. Bij de vergelijking van de drie dimensies verderop komen we op de precieze verhouding van de eerste en tweede dimensie terug.

4.3.3 *Mate van redactionele controle*¹⁴

Zoals gezegd hangt de mate van interactiviteit nauw samen met de mate van productiedruk: hoe hoger de interactie, hoe hoger de productiedruk. Daaraan kunnen we nu de mate van redactionele controle toevoegen: hoe hoger de interactie, hoe hoger de productiedruk en hoe minder controle je kan uitoefenen op het resultaat van het productieproces. Op het eerste gezicht lijkt het er dus op dat de mate van redactionele controle volledig overlapt met de mate van interactiviteit; er is echter één verschil tussen de beide dimensies, met name een verdere opsplitsing van het aantal categorieën. In de tweede dimensie was er sprake van aan- of afwezigheid van interactie in de communicatie, in de derde dimensie maken we het onderscheid tussen weinig redactionele controle (correleert met veel interactie: IRC-dialogen en gesproken dialogen), beperkte redactionele controle (correleert zowel met weinig als met veel interactie: monologen, Usenet) en ruime redactionele controle (correleert met weinig interactie: krantenmateriaal):

- Er is weinig of geen redactionele controle: de taalgebruiker heeft door de aard van de communicatie niet de mogelijkheid om het resultaat van de taalproductie aan te passen.
- Er is een beperkte redactionele controle: de taalgebruiker heeft de mogelijkheid om het resultaat van de taalproductie aan te passen.

¹⁴ In tegenstelling tot wat de term *redactioneel* suggereert, wordt de term hier gebruikt om te refereren aan situaties van 'externe' controle (door een redactiechef, de eindredactie, een collega,...) en 'interne' controle (door de auteur zelf, *self-monitoring*).

- Er is een ruime redactionele controle: de taalgebruiker heeft niet alleen de mogelijkheid om het resultaat van de taalproductie aan te passen, hij wordt in dat redactieproces ook geholpen door zijn ervaring als professioneel taalgebruiker; bovendien wordt de individuele redactionele controle nadien ook nog eens herhaald door onafhankelijke professionele taalgebruikers (de eindredactie).

	Groene volgorde [PART+AUX]	Rode volgorde [AUX+PART]
Geen redactionele controle	59.2% (1824/3081)	40.8% (1257/3081)
Weinig redactionele controle	44.9% (1174/2617)	55.1% (1443/2617)
Ruime redactionele controle	28.3% (2711/9589)	71.7% (6878/9589)

Tabel 7: Absolute en relatieve proporties van de groene [PART+AUX] en rode [AUX+PART] woordvolgorde per mate van redactionele controle.

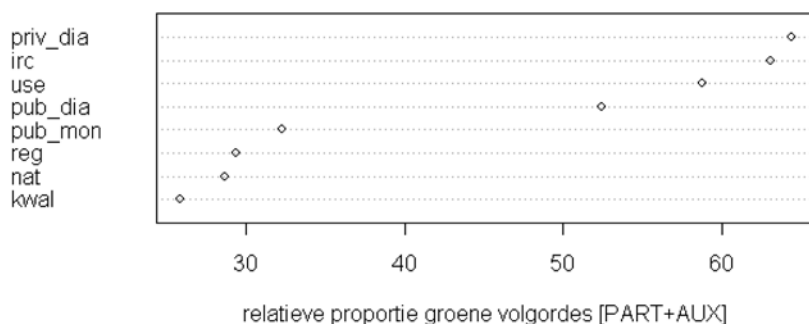
Uit tabel 7 komt een duidelijk positief lineaire trend naar voren: hoe meer redactionele controle, hoe meer rode woordvolgordes [AUX+PART] ($MH-\chi^2 = 1028.38$; $df = 1$; $p < .0001$), hetgeen bevestigd wordt door de gammawaarde 0.45 ($ASE = 0.01$).¹⁵ Ook die resultaten kunnen nu, zoals hierboven reeds aangegeven werd, gedeeltelijk geïnterpreteerd worden in termen van productiedruk: een dalende productiedruk zorgt voor een (potentiële) stijging van de redactionele controle op het eindresultaat. Een stijging van de redactionele controle lijkt dan samen te gaan met een stijging van het gebruik van de rode woordvolgorde [AUX+PART]. Als die redactionele controle dan ook nog eens uitgevoerd wordt door een min of meer professionele taalgebruiker, dan lijkt de rode volgorde [AUX+PART] in nog heviger mate gekozen te worden.

4.3.4 Modus, interactie en redactionele controle vergeleken en geherinterpreteerd

Uit het voorgaande overzicht is gebleken dat de drie bestudeerde dimensies een significant effect hebben op de keuze voor een van de beide syntactische varianten. Het verschil in verklarende kracht tussen de tweede en derde dimensie is echter klein. Zoals hierboven al gezegd werd, is de derde dimensie, mate van redactionele controle, een verfijning van de tweede, mate van interactie, waardoor de communicatiesituaties met een ruime redactionele controle altijd samenvallen met de eenrichtingscommunicatie en de communicatiesituaties met weinig redactionele controle altijd samenvallen met de tweerichtingscommunicatie. Dat de twee dimensies bijna identiek hetzelfde doen, wordt bevestigd door een test voor overeenkomst (de categorieën met geen redactionele controle en beperkte redactionele controle zijn voor deze analyse samengenomen): $kappa = 0.78$ ($B.I. = 0.58-0.98$). We zullen in het verdere verloop van dit artikel de tweede en derde dimensie dan ook niet meer van elkaar onderscheiden. Verder hebben we bij de bespreking van de tweede dimensie, de mate van interactie, opgemerkt dat de keuze voor woordvolgorde niet

¹⁵ Wegens het ordinale karakter van de variabelen gebruiken we hier de krachtigere Mantel-Haenszel χ^2 als testgrootte in plaats van de Pearson χ^2 om de onafhankelijkheid van de verklarende en de responsvariabele te testen. Om de sterkte van de associatie te bepalen, wordt – eveneens wegens het ordinale karakter van de variabelen – de gamma-coëfficiënt aangewend en niet de Lambda- of onzekerheidscoëfficiënt.

zozeer bepaald leek te worden door wat in de eerste dimensie bestudeerd werd, de modus waarin de communicatie plaatsvindt, maar wel door wat we de ‘algemene productiedruk’ genoemd hebben. Dat vermoeden wordt bevestigd door figuur 1, waar het relatieve aandeel groene woordvolgordes [PART+AUX] over de verschillende subcomponenten van het CONDIV- en CGN-corpus grafisch weergegeven wordt. De subcomponenten zijn op de verticale as geordend volgens stijgend aandeel groene woordvolgordes [PART+AUX]. De horizontale as geeft het precieze aandeel in termen van percentages aan.

Figuur 1: Relatieve proportie groene woordvolgordes [PART+AUX] in de verschillende subcomponenten.

Figuur 1 laat twee duidelijk onderscheiden groepen zien: een eerste groep, die zich aan de linkerkant van de figuur bevindt, met een dominante voorkeur voor de rode volgorde [AUX+PART]; een tweede groep, die zich aan de rechterkant van de figuur bevindt, met een preferentie voor de groene volgorde [PART+AUX]. De eerste groep bevat de corpuscomponenten kwaliteitskranten (kwal), nationale (nat) en regionale populaire kranten (reg) en publieke monologen (pub_mon), de tweede groep bevat de publieke dialogen (pub_dia), Usenet (use), IRC (irc) en privédialogen (priv_dia). Op basis van die verdeling kunnen we alvast besluiten dat, conform de algemene bevindingen van Biber (1988), gesproken taal zich niet zo homogeen gedraagt als intuïtief gedacht wordt – de proportie groene woordvolgordes [PART+AUX] in het gesproken taalgebruik varieert van iets meer dan 30% naar bijna 70% – en dat gesproken en geschreven taal geen mooi afbakenbare gehelen zijn: publieke monologen vertonen net als het geschreven krantenmateriaal een frequenter rood-gebruik [AUX+PART], terwijl geschreven internetcommunicatie, net als het gesproken dialogische materiaal, neigt naar een dominant groen-gebruik [PART+AUX]. Het grote aandeel van rode woordvolgordes [AUX+PART] in de publieke monologen verklaart overigens ook waarom in tabel 5, waar het effect van modus op woordvolgorde werd bestudeerd, nog ongeveer 50% rode woordvolgordes [AUX+PART] voorkwamen in het gesproken materiaal.

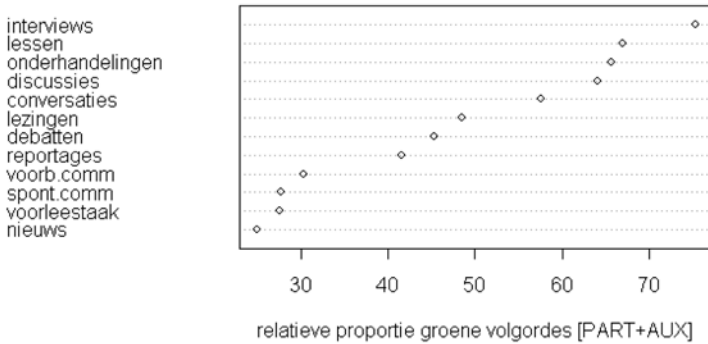
Op basis van figuur 1 kunnen we ook besluiten dat het niet de modus van de communicatieve situatie is die de corpuscomponenten binnen één groep met elkaar verbindt, maar wel de mate van interactie en redactionele controle: de ‘groene’ groep bevat alle corpuscomponenten waar er veel interactie en weinig redactionele controle aanwezig is, de rode groep bevat alle corpuscomponenten waar weinig interactie en middelmatig tot

veel redactionele controle voorhanden is.¹⁶ Die hypothese wordt bevestigd door een conditionele analyse waarin het effect van *modus* op woordvolgorde geheranalyseerd wordt voor de verschillende maten van interactie apart. Op die manier zien we dat het significante effect van *modus* op woordvolgorde in de globale, samenvattende CMH-statistieken verdwijnt (CMH = 1.75; df = 1; $p > .05$), hetgeen erop wijst dat het in tabel 5 vastgestelde effect van *modus* op woordvolgorde in feite een schijneffect is en dat een onderliggende variabele, de mate van interactie, voor het eigenlijke effect zorgt. De realiteit is echter nog iets genuanceerder. Het resultaat van de Breslow-Day-test wijst er namelijk op dat de o.r.'s voor de partiële tabellen niet homogeen zijn (Br-D $\chi^2 = 9.18$; df = 1; $p = .002$). In concreto betekent dat dat er een interactie-effect is tussen eenrichtingscommunicatie en *modus* ($\chi^2 = 9.6$; df = 1; $p = .001$; o.r. = 0.83; B.I. = 0.73-0.93), het effect van *modus* op woordvolgorde verdwijnt in gevallen van tweerichtingscommunicatie ($\chi^2 = 1.4$; df = 1; $p > .05$). De dimensie *modus* die het verschil tussen gesproken en geschreven taal overkoepelt, bepaalt met andere woorden enkel de keuze voor woordvolgorde in niet-interactieve communicatiesituaties. In feite komt dat erop neer dat er een verschil bestaat tussen publieke monologen en krantenmateriaal (eenrichtingscommunicatie), maar niet tussen het internetmateriaal en het dialogische materiaal (tweerichtingscommunicatie). Die driedeling in krantenmateriaal, monologen en gesproken en geschreven dialogisch materiaal kan nu geïnterpreteerd worden in termen van stijgende of dalende productiedruk, met name respectievelijk afwezigheid van of aanwezigheid van productiedruk (het resultaat van het productieproces kan aangepast worden door de auteur en de eindredactie), aanwezigheid van articulatorische productiedruk (de grammaticale codering van de geïntendeerde boodschap kan voorbereid en aangepast worden, de fonetische en prosodische realisatie is echter gebonden aan de productie-eisen van een on line communicatieve situatie) en aanwezigheid van zowel articulatorische productiedruk als grammaticale coderingsdruk. Die gradatie van minder naar meer productiedruk is, zoals verwacht, negatief gecorreleerd met het voorkomen van de rode woordvolgorde [AUX+PART] ($\gamma = -0.48$; ASE = 0.01). Het lijkt er dus sterk op dat taalgebruikers de groene volgorde [PART+AUX] vervangen door de rode volgorde [AUX+PART] in omstandigheden waar de productiedruk laag of afwezig is en er daardoor tijd voorhanden is om het uiteindelijke product te herwerken en te onderwerpen aan een bewust proces van controle. De vraag die men zich daarbij kan stellen, is of die verhoogde aandacht voor het resultaat van de taalproductie een bewuste keuze voor de rode volgorde [AUX+PART] impliceert – is er sprake van een bewuste en geïntendeerde keuze voor de rode volgorde [AUX+PART]? – of is het zo dat de verhoogde aandacht voor de taalproductie de intentie om meer rode volgordes [AUX+PART] te produceren stimuleert, maar dat er geen sprake is van een bewuste intentie (zie Van Bree 2000 voor een bespreking van het verschil tussen intentie en bewustzijn)? Voor de eerste optie pleiten de in de literatuur (zie Haeseryn 1990:40-42 voor een overzicht) aangehaalde anti-Duits- of anti-dialectreflex (al is het mogelijk dat die ook onbewust werken) en de voorkeur van taalgebruikers om via variatie monotonie te vermijden: “Soms geeft de keus tussen beide woordschikkingen gelegenheid om een onaangename herhaling te vermijden” (Den Hertog 1972/1973). Daartegen kan

¹⁶ De interpretatie in termen van redactionele controle levert echter problemen op: hierboven hadden we zowel de monologen als het Usenetmateriaal gecategoriseerd als taalgebruik in communicatieve situaties met een beperkte redactionele controle. In dat opzicht is het merkwaardig dat de proporties groene volgordes [PART+AUX] voor de monologen en Usenet zover uit elkaar liggen. Verderop in deze paragraaf trachten we dit contrast te interpreteren.

echter ingebracht worden dat syntactische fenomenen over het algemeen aan de aandacht en de bewuste controle van taalgebruikers ontsnappen (Gerritsen 1991:11, 20-21, Van Bree 2000:24). Haeseryn (1990:346) onderschrijft die laatste visie na een vergelijking van gedrag en oordeel over de volgordemogelijkheden in de werkwoordelijke eindgroep; hij komt tot de conclusie dat het gedrag van de informanten geleid wordt door een onbewuste intentie om voor een bepaalde volgorde te kiezen: “We interpreteren dit als een aanwijzing dat we hier niet te maken hebben met zomaar ideeën over wat de beste variant is, maar met echt geïnternaliseerde normen, die richtinggevend zijn voor het eigen gedrag”.

Dat de dimensies interactie en redactionele controle in termen van productiedruk geïnterpreteerd zijn, hoeft overigens niet te betekenen dat er geen andere interpretaties mogelijk zijn. Zo kunnen de communicatieve omstandigheden waarin de rode volgorde [AUX+PART] vaker voorkomt ook geïnterpreteerd worden in termen van journalistiek taalgebruik. Door het type materiaal dat in de beide corpora zit, kunnen we het krantenmateriaal niet vergelijken met materiaal dat in dezelfde modus geproduceerd is en dezelfde mate van interactie en redactionele controle heeft, zoals bijvoorbeeld literair materiaal. Als namelijk zou blijken dat er in literair materiaal helemaal geen voorkeur is voor de rode volgorde [AUX+PART], dan moeten we onze interpretatie op zijn minst bijstellen. In twee onderzoeken heeft De Schutter (1964, 1976) onderzoek gedaan naar dit type van syntactische variatie in literaire teksten. Daaruit blijkt dat 56.6% en 52.5% groene volgordes [PART+AUX] gekozen worden.¹⁷ In onze figuur zouden die ergens tussen de publieke dialogen en het Usenetmateriaal komen. Het lijkt er dus op dat de dominante preferentie voor de rode volgorde [AUX+PART] in ons krantenmateriaal en de publieke monologen ook geïnterpreteerd kan worden als een journalistieke trek. Dat die interpretatie niet zo gek is, kan ook aangetoond worden aan de hand van figuur 2, waar we het gesproken materiaal opgesplitst hebben volgens de kleinste eenheden die het CGN onderscheidt.

Figuur 2: Relatieve proportie groene woordvolgordes [PART+AUX] in verschillende communicatieve situaties (per component).

¹⁷ De frequenties zijn overgenomen uit De Schutter (1964) en (1976) en hebben enkel betrekking op tweeledige werkwoordelijke eindgroepen met een deelwoord en *zijn*, *hebben* of *worden* als hulpwerkwoord (de frequenties van de constructies met andere hulpwerkwoorden zijn hier buiten beschouwing gelaten). De resultaten in De Schutter (1964) zijn gebaseerd op een corpus van Nederlands literair materiaal, de resultaten in De Schutter (1976) zijn gebaseerd op Vlaams en Nederlands literair materiaal. Aangezien de onderzoekscontext in De Schutter (1964, 1976) niet identiek is aan de onze (De Schutter bestudeert bv. eindgroepen in verschillende types bijzinnen), is de vergelijking hier louter indicatief bedoeld.

Opvallend is dat vier van de vijf communicatieve situaties waar het vaakst de rode volgorde [AUX+PART] gehanteerd wordt als *journalistiek* kunnen worden gecategoriseerd (nieuws, spontane commentaar, voorbereide commentaar en reportages). Dat hoeft uiteraard niet te betekenen dat de interpretatie in termen van productiedruk onhoudbaar is. Het kan namelijk zo zijn dat door de hoge mate van productiedruk taalgebruikers terugvallen op de groene woordvolgorde [PART+AUX], terwijl ze bij niet-interactieve communicatie kunnen kiezen tussen de groene [PART+AUX] en de rode volgorde [AUX+PART]. Daarbij hebben we vastgesteld dat journalisten een erg sterke voorkeur lijken te hebben voor de rode volgorde [AUX+PART], terwijl auteurs van literaire werken vaker gebruik lijken te maken van de groene woordvolgorde [PART+AUX]. Op basis van de analyse die we hier geboden hebben, is het maar zeer de vraag in hoeverre literair materiaal als homogeen beschouwd kan worden. Een analyse van verschillende types literaire werken moet hierover uitsluitel brengen.

4.3.5 *Samenvatting*

Het onderzoek naar het effect van het taalregister op de woordvolgorde heeft een aantal belangwekkende resultaten opgeleverd. Register werd in deze studie, in tegenstelling tot de dichotome classificaties in eerder onderzoek, via drie dimensies geoperationaliseerd: modus, mate van interactie en mate van redactionele controle.

- *Modus* – Geheel in overeenstemming met de resultaten van eerder onderzoek kon vastgesteld worden dat er een significant verschil is tussen gesproken en geschreven taal: taalgebruikers blijken de groene volgorde [PART+AUX] vaker te gebruiken in de gesproken taal dan in de geschreven taal. Daarnaast viel het ook op dat in gesproken taal proportioneel vaker werkwoordelijke eindgroepen voorkomen dan in geschreven taal. Die vaststelling werd, conform met de bevindingen van Biber (1988:113-114), geïnterpreteerd tegen de achtergrond van de specifieke eigenschappen van het productieproces in gesproken versus geschreven taal (planning van de uiting).
- *Mate van interactie* – Werkwoordelijke eindgroepen die geproduceerd worden in omstandigheden waar twee of meer gesprekspartners met elkaar interageren (gesproken dialogen, geschreven dialogen op babbelkanalen), vertonen significant vaker groene volgordes [PART+AUX] dan in monologische situaties (gesproken monologen, krantenartikelen).
- *Mate van redactionele controle* – Werkwoordelijke eindgroepen die geproduceerd zijn in omstandigheden waar de taalgebruiker door de aard van de communicatie niet de mogelijkheid heeft om het resultaat van de taalproductie aan te passen vertonen vaker groene volgordes [PART+AUX] dan in situaties waar het taalgebruik beperkt gecontroleerd wordt; taaluitingen die ruim gecontroleerd worden vertonen op hun beurt dan weer minder groene volgordes [PART+AUX] dan beperkt gecontroleerde uitingen. Met andere woorden: hoe groter de mate van redactionele controle, hoe groter de voorkeur voor de rode woordvolgorde [AUX+PART].

De effecten van de drie registerdimensies op de woordvolgorde laten zien dat taalgebruikers in omstandigheden waar de productiedruk groot is – i.e. er zijn tijdsbeperkingen op

de fonetische, prosodische en / of algehele encoding van de geïntendeerde boodschap – vaker voor de groene volgorde [PART+AUX] kiezen. Omgekeerd betekent dat dan dat het erop lijkt dat de groene volgorde [PART+AUX] vervangen wordt door de rode volgorde [AUX+PART] in omstandigheden waar de productiedruk laag of afwezig is en er daardoor tijd voorhanden is om het uiteindelijke product te herwerken en te onderwerpen aan een bewust proces van controle. Bij een onderlinge vergelijking van de drie dimensies bleek dat de tweede en de derde dimensie (interactiviteit en redactionele controle) bijna identiek hetzelfde doen en dus samengenomen kunnen worden, dat gesproken taal, in tegenstelling tot wat intuïtief vaak aangenomen wordt, helemaal geen homogeen gedrag vertoont en dat gesproken en geschreven taal geen mooi afbakenbare gehelen zijn. Er werd verder nog vastgesteld dat het verschil tussen gesproken en geschreven taal gedeeltelijk teruggevoerd kan worden tot een verschil in interactiviteit / redactionele controle, zodat de oorspronkelijke bestudering van register langs drie dimensies in feit teruggevoerd kan worden tot het verschil tussen krantenmateriaal, gesproken monologen en gesproken en geschreven dialogen. Tot slot werd er nog op gewezen dat de interpretatie in termen van productiedruk hoegenaamd niet hoeft te betekenen dat er geen andere interpretaties meer mogelijk zijn (zoals een interpretatie in termen van journalistiek versus niet-journalistiek taalgebruik).

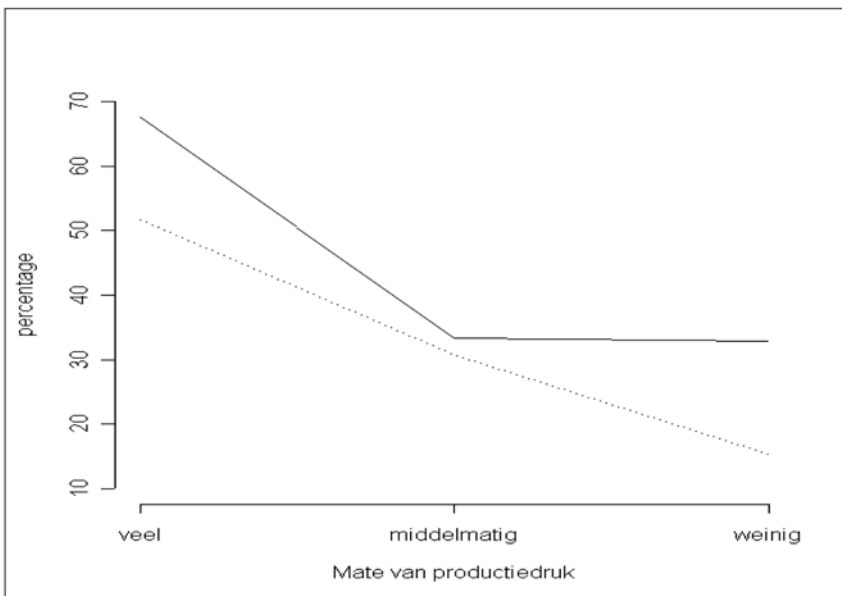
5 Conclusie en toekomstperspectieven

Met deze studie hebben we getracht om op descriptief, verklarend, theoretisch en methodologisch-analytisch vlak een bijdrage te leveren tot het onderzoek binnen de neerlandistiek dat zich bezighoudt met de woordvolgordevariatie in de werkwoordelijke eindgroep en aan het onderzoek dat zich bezighoudt met talige variatie in het algemeen: (i) de impact van regio en register op de keuze voor de groene [PART+AUX] of rode [AUX+PART] woordvolgorde in spontaan geproduceerde uitingen is voor het eerst op een systematische en omvattende manier onderzocht. Daardoor hebben we enerzijds een aantal resultaten van vroeger onderzoek kunnen verifiëren, maar anderzijds zijn we er ook in geslaagd om een aantal blinde vlekken in het onderzoeksveld weg te werken. (ii) Op basis van de onderzoeksresultaten werd de coëxistentie van de groene [PART+AUX] en de rode [AUX+PART] volgorde geïnterpreteerd in het kader van productiedruk. Zonder daarbij te willen beweren dat productiedruk de enige verklaring is om de beide volgordes te verklaren, is daarmee een nieuwe en o.i. plausibele verklaringshypothese geformuleerd die door haar heldere formulering uitnodigt tot verificatie. (iii) Het onderzoek heeft ook duidelijk gemaakt dat gesproken en geschreven taal helemaal geen mooi afbakenbare gehelen zijn en bovendien intern niet homogeen zijn. Een operationalisatie van een variabele als *register* zou dan ook niet in binaire termen onderzocht moeten worden, maar moet rekening houden met verschillende dimensies van communicatieve situaties. (iv) De studie toont tot slot ook het belang van grote, representatieve corpora, een zorgvuldige dataselectie en statistische testen aan voor het onderzoek naar talige variatie. Dat leidt tot duidelijke interpretaties, gebaseerd op representatieve en betrouwbare resultaten.

Laten we tot slot nog even de belangrijkste resultaten van het huidige onderzoek samenvatten. De analyses waarover in dit artikel gerapporteerd is, hebben duidelijk gemaakt dat

de keuze voor de groene [PART+AUX] of rode volgorde [AUX+PART] niet in geringe mate bepaald wordt door de context waarin de taalproductie plaatsvindt. Op basis van een uitgebreide steekproef van het laattwintigste-eeuwse geschreven Kranten- en Internetnederlands en gesproken Nederlands werd vastgesteld dat de *regio* en het *register* een belangrijke invloed uitoefenen op de keuze voor een van de beide woordvolgordevarianten. Zo gebruiken Vlamingen – conform de verwachtingen – vaker de groene volgorde [PART+AUX] dan Nederlanders, al moet daarbij onmiddellijk opgemerkt worden dat Vlaanderen geen homogeen gebied is: Vlaams-Brabant leunt als centrale Vlaamse regio het nauwst aan bij de voorkeur van Nederland, terwijl Oost-Vlamingen een uitgesproken voorkeur voor de groene volgorde [PART+AUX] hebben. Voor Nederland werden maar weinig opvallende intern-geografische verschillen vastgesteld, enkel de Zeeuwse preferenties weken af van wat gemiddeld gebruikelijk was. Behalve regio speelt ook het taalregister – bestudeerd langs drie dimensies – een bijzonder belangrijke rol: zowel de modus van het taalgebruik, de mate van interactie als de mate van redactionele controle bleken een statistisch significant effect te hebben op de woordvolgorde. De resultaten van het onderzoek hebben we tentatief geïnterpreteerd in termen van een verschillend standaardiseringstraject (*regio*) en anderzijds in termen van productie-eisen en journalistiek taalgebruik (*register*).

De vraag die men zich nu nog kan stellen, is hoe het geobserveerde regionale effect in verband gebracht kan worden met het registereffect. Om die vraag te beantwoorden, werd in figuur 3 de proportie groene volgordes [PART+AUX] uitgesplitst per regio (Nederland: puntlijn versus Vlaanderen: volle lijn) en per mate van productiedruk (veel productiedruk: gesproken en geschreven dialogen, middelmatige productiedruk: monologen, weinig productiedruk: krantenmateriaal; zie paragraaf 4.3.4 voor een argumentatie voor die driedeling):

Figuur 3: Relatieve proportie groene woordvolgordes [PART+AUX] per mate van productiedruk en per regio.

Figuur 3 toont dat over de verschillende graden van productiedruk heen een duidelijk regionaal verschil behouden blijft, met uitzondering van de communicatieomstandigheden waar sprake is van een middelmatige productiedruk: daar werd geen statistisch significant verschil vastgesteld tussen het Belgische en het Nederlandse Nederlands.¹⁸ Dat wijst erop dat zowel Nederlanders als Vlamingen in monologische communicatiesituaties dezelfde woordvolgordepreferenties hebben. Daarnaast blijkt ook dat er binnen elke regio een duidelijk lineaire trend is tussen mate van productiedruk en keuze voor de rode woordvolgorde [AUX+PART].¹⁹ Die lineaire trend is echter duidelijker voor het Nederlandse Nederlands dan voor het Belgische Nederlands waar de voorkeur voor de groene volgorde [PART+AUX] niet verder daalt met een dalende productiedruk. Ondanks die kanttekeningen kunnen we hieruit toch besluiten dat zowel de regio als het register (in termen van productiedruk) een rol spelen bij de keuze voor de groene [PART+AUX] of de rode [AUX+PART] volgorde. In concreto komt het erop neer dat zowel Vlamingen als Nederlanders evenzeer de neiging hebben om op de groene volgorde [PART+AUX] terug te vallen bij een stijgende productiedruk, maar dat de mate waarin teruggevallen wordt op de groene volgorde verschilt per regio: in het Belgische Nederlands wordt de groene volgorde [PART+AUX] vaker gebruikt dan in het Nederlandse Nederlands. Of dat regionale verschil te maken heeft met de traditionele opvatting van een verlate standaardisering in Vlaanderen zal toekomstig onderzoek moeten uitwijzen. Als dat het geval zou zijn, en men zou veronderstellen dat de tendensen, zoals die vastgesteld zijn voor het lexicon – i.e. het Belgische Nederlands groeit naar het Nederlandse Nederlands toe (Geeraerts et al. 1999) – ook werkzaam zijn in de syntaxis, dan zou men verwachten dat de kloof in voorkeur tussen het Belgische Nederlands en het Nederlandse Nederlands geleidelijk aan aan het afnemen is doordat Vlaanderen vaker de rode volgorde [AUX+PART] gebruikt. Uit het diachrone onderzoek van Coussé (2003) lijkt er alvast een opmars te zijn van rode woordvolgordes [AUX+PART] in de tijdspanne van de dertiende tot de negentiende eeuw in Hollandse teksten. De vraag is of die opmars zich ook in de twintigste eeuw heeft doorgezet, of Vlaanderen die tendens is gevolgd (vgl. de positie van Vlaams-Brabant ten opzichte van de andere Vlaamse provincies; paragraaf 4.2.2) en of de eventuele kloof tussen het Belgische en Nederlandse Nederlands in volgordevoorkeur afgenomen is.

Het spreekt voor zich dat ook de resultaten en interpretaties in verband met het registereffect in vervolgonderzoek kritisch getoetst zullen moeten worden. In eerste instantie zal zo onderzocht moeten worden hoe de groene [PART+AUX] en rode volgorde [AUX+PART] gebruikt worden in verschillende types literair materiaal. Daaruit moet blijken in hoeverre de hier verkregen resultaten uitsluitend te danken zijn aan het journalistieke taalgebruik dan wel algemeen geldig zijn voor het redactioneel gecontroleerde en niet-interactieve taalgebruik. Dat onderzoek naar literair taalgebruik zal dan in ieder geval wel gecontroleerd moeten worden voor verschillende literaire stromingen, de datum van publicatie, het type spreker dat de werkwoordelijke eindgroep produceert, de context

18 Globaal: CMH = 362.71; df = 1; p < .0001; o.r. = 0.46; B.I. = 0.43 - 0.50; Br-D χ^2 = 46.60; df = 2; p < .0001; veel productiedruk: χ^2 = 112.51; df = 1; p < .0001; o.r. = 0.51; B.I. = 0.45 - 0.58; weinig productiedruk: χ^2 = 284.03; df = 1; p < .0001; o.r. = 0.37; B.I. = 0.33 - 0.42; middelmatig productiedruk: χ^2 = 0.97; df = 1; p > .05.

19 Belgisch Nederlands: MH- χ^2 = 800.49; df = 1; p < .0001; gamma = 0.48; ASE = 0.02; Nederlands Nederlands: MH- χ^2 = 728.77; df = 1; p < .0001; gamma = 0.63; ASE = 0.02; globaal: CMH = 1499.61; df = 1; p < .0001.

waarin de eindgroep voorkomt, eventueel zelfs voor een aantal persoonlijke gegevens van de auteur, en dergelijke meer. In tweede instantie moet de procesmatige hypothese in een goed gecontroleerde experimentele context getest worden om een antwoord te kunnen bieden op de vraag of de taalproductieomstandigheden een invloed hebben op het uiteindelijke product, i.c. de volgorde in de tweeledige werkwoordelijke eindgroep.

● Bibliografie

- Agresti, A. (1996).** *An introduction to categorical data analysis*. New York: Wiley.
- Berg, B. van den (1949).** De plaats van het hulpwerkwoord in de voltooide tijden in de Nederlandse bijzin. *Taal en tongval* 1, 155-165.
- Biber, D. (1988).** *Variation across speech and writing*. Cambridge: CUP.
- Biber, D. (1995).** *Dimensions of register variation*. Cambridge: CUP.
- Bock, J.K. (1986).** Syntactic persistence in language production. *Cognitive psychology* 18, 355-387.
- Bock, K. & W. Levelt (1994).** Language production. Grammatical encoding. In: M.A. Gernsbacher (red.), *Handbook of psycholinguistics*. San Diego: Academic Press, 945-984.
- Bree, C. van (2000).** Taalbewustzijn, taalverandering en regionale taalvariatie. Een benadering. *Taal en tongval* 52, 22-46.
- Bruch, R. (1973).** *Précis populaire de grammaire luxembourgeoise*. Luxembourg: Goffin.
- Coussé, E. (2003).** Volgordevariatie en herinterpretatie in de tweeledige werkwoordelijke eindgroep in de bijzin. *Taal en tongval* 55, 138-156.
- Eynde, F. Van (2004).** *Part of speech tagging en lemmatisering van het Corpus Gesproken Nederlands*. Leuven: Centrum voor computerlinguïstiek. <<http://lands.let.kun.nl/cgn/>>
- Frings, T. & J. Vandenheuvel (1921).** *Die südniederländischen Mundarten. Texte, Untersuchungen, Karten*. Marburg: Elwert'sche Verlagsbuchhandlung.
- Gebhardt, A. (1907).** *Grammatik der Nürnburger Mundart*. Leipzig: Breitkopf & Härtel.
- Geeraerts, D., S. Grondelaers & D. Speelman (1999).** *Convergentie en divergentie in de Nederlandse woordenschat. Een onderzoek naar kleding- en voetbaltermen*. Amsterdam: KNAW.
- Gerritsen, M. (1991).** *Atlas van de Nederlandse dialectsyntaxis (AND)*. (= Publikaties van het P.J. Meertensinstituut voor dialectologie, volkskunde en naamkunde van de koninklijke nederlandse akademie van wetenschappen 17). Amsterdam: KNAW.
- Grondelaers, S., K. Deygers, H. Van Aken, V. Van Den Heede & D. Speelman (2000).** Het CONDIV-corpus geschreven Nederlands. *Nederlandse taalkunde* 5, 356-363.
- Haeseryn, W. (1990).** *Syntactische normen in het Nederlands. Een empirisch onderzoek naar volgordevariatie in de werkwoordelijke eindgroep*. Nijmegen: KU Nijmegen.
- Haeseryn, W., K. Romijn, G. Geerts, J. de Rooij & M.C. van den Toorn (reds.) (1997).** *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. Groningen / Deurne: Nijhoff / Plantyn.
- Hartsuiker, R.J. & C. Westenberg (2000).** Word order priming in written and spoken sentence production. *Cognition* 75, B27-B39.

- Hertog, C.H. den (1972-1973).** *Nederlandse spraakkunst*. Amsterdam: Versluys (bewerkt door H. Hulshof).
- Hodler, W. (1969).** *Berndeutsche Syntax*. Berlin: Francke Verlag.
- Hoop, H. de & P. Smabers (1987).** Rood of groen? Een normenonderzoek naar enkele stijlverschillen tussen gesproken en geschreven taal. *De nieuwe taalgids* 80, 287-302.
- Horst, J. van der & K. van der Horst (1999).** *Geschiedenis van het Nederlands in de twintigste eeuw*. Den Haag / Antwerpen: Sdu.
- Hotzenköcherle, R. (red.) (1975).** *Sprachatlas der deutschen Schweiz*. Bern: Francke.
- Ko, K. (1996).** Structural characteristics of computer-mediated language: a comparative analysis of Interchange discourse. *Electronic journal of communication* 6. <<http://ublib.buffalo.edu/libraries/eresources/ejournals/records/ejc.html>>
- Meeussen, A.E. & V.F. Vanacker (1951).** De dubbele werkwoordgroep. *De nieuwe taalgids* 44, 36-50.
- Milroy, L. & M. Gordon (2003).** *Sociolinguistics. Method and interpretation*. Oxford: Blackwell.
- Oostdijk, N. (2000).** Het Corpus Gesproken Nederlands. *Nederlandse taalkunde* 5, 280-284.
- Pauwels, A. (1953).** *De plaats van hulpwerkwoord verleden deelwoord en infinitief in de Nederlandse bijzin*. (= Werken uitgegeven door de koninklijke commissie voor toponymie en dialectologie 7). Leuven: Symons.
- R Development Core Team (2003).** *R: A language and environment for statistical computing*. Vienna: R Foundation for Statistical Computing. <<http://www.R-project.org>>
- Roos, J. de (1986).** Waarom het naamwoordelijk gezegde groen blijft. *Onze taal* 55, 142-144.
- Sassen, A. (1963).** Endogeen en exogeen taalgebruik. *De nieuwe taalgids* 56, 10-21.
- Schutter, G. De (1964).** De dubbele werkwoordgroep in het Nederlands. *Studia germanica gandensia* VI, 45-84.
- Schutter, G. De (1976).** *De bouw van de Nederlandse zin. Beschrijving en voorstel tot beregeling*. (= Verslagen en mededelingen van de koninklijke academie voor taal en letterkunde). Gent: KANTL.
- Schutter, G. De (1996).** De volgorde in tweeledige werkwoordelijke eindgroepen met voltooid deelwoord in spreek- en schrijftaal. *Nederlandse taalkunde* 1, 207-220.
- Speelman, D. (1997).** *Abundantia Verborum. A computer tool for carrying out corpus-based linguistic case studies*. Leuven: KU Leuven. <<http://www.ling.arts.kuleuven.ac.be/genling/abundant/>>
- Sperschneider, H. (1959).** *Studien zur Syntax der Mundarten im östlichen Thüringer Wald*. (= Deutsche Dialektgeographie 54). Marburg: Elwert.
- Stroobants, K. (1997).** Noord/Zuid-verschillen in de taal van de reclame. *Taal en tongval* 49, 140-151.
- Stroop, J. (1970).** Systeem in gesproken werkwoordsgroepen. *Taal en tongval* 22, 128-146.
- Sturm, A. (1990).** Een syntactische verklaring voor de rode en groene volgorde. *De nieuwe taalgids* 83, 385-404.

- Sutter, G. De, D. Speelman, D. Geeraerts & S. Grondelaers (2003).** Woordvolgorde-variantie in werkwoordelijke eindgroepen. Een statistische evaluatie van zes factoren. In: T. Koole, J. Nortier & B. Tahitu (reds.), *Artikelen van de vierde sociolinguïstische conferentie*. Delft: Eburon, 111-121.
- Verhasselt, J. (1961).** Verschil tussen Noord en Zuid inzake de volgorde hulpwerkwoord - hoofdwerkwoord. *Taal en tongval* 13, 153-157.
- Wal, M. van der & C. van Bree (1994).** *Geschiedenis van het Nederlands*. Utrecht: Spectrum.
- Walter, M. & K.P. Gietzen (reds.) (2003).** *Mönchengladbacher Mundartwörterbuch von Johannes Noever*. (= Unsere Heimat in Wort und Bild 13). Mönchengladbach: Heimat- und Geschichtsverein Mönchengladbach.
- Wild, K. (1997).** Zur Verbstellung in den schwäbischen Mundarten Südungarns. In: A. Ruoff & P. Löffelad (reds.), *Syntax und Stilistik der Alltagssprache*. Tübingen: Niemeyer, 145-154.
- Zuckerman, S. (2001).** *The acquisition of 'optional' movement*. (= Groningen dissertations in linguistics 34). Enschede: Ipskamp.

Intertalig tekstbegrip

De begrijpelijkheid van Friese en Afrikaanse teksten voor Nederlandse lezers

RENÉE VAN BEZOOIJEN EN CHARLOTTE GOOSKENS*

Abstract

The three West-Germanic languages Dutch, Frisian and Afrikaans are so closely related that they can be expected to be mutually intelligible to a large extent. In the present investigation, the comprehension of written Afrikaans and Frisian by Dutch subjects who had had no prior exposure to these languages was established by means of cloze tests on the basis of two newspaper articles. It appeared that it is easier for speakers of Dutch to understand Afrikaans than Frisian. In order to explain the results, attitudes as well as linguistic distances were assessed. There was no evidence of a relationship between attitude and comprehension. As for the linguistic distances, the number of non-cognates showed a relationship with reading comprehension. The transparency of the lexical meaning of cognates and the Levenshtein distance, which calculates the dissimilarity between the written forms of the words, were found to be related to comprehension as well.

1 Inleiding

1.1 Probleemstelling

Als twee sprekers van verschillende talen schriftelijk of mondeling met elkaar in contact komen, past de ene gesprekspartner zich meestal aan door op de taal van de ander over te gaan of ze maken gebruik van een lingua franca, in het moderne Europa vaak het Engels. Een derde alternatief is dat de talen van de communicerende personen zo nauw verwant zijn dat beiden hun eigen taal kunnen blijven gebruiken. Aan deze laatste vorm van communicatie, die wordt aangeduid met termen als ‘semicomunicatie’ (Haugen 1966), Non-Convergent Discourse (NCD, Jonkman 1996) of ‘receptieve meertaligheid’ (Braunmüller & Zeevaert 2001), zijn grote voordelen verbonden. Deze hebben vooral te maken met het spreken en schrijven: mensen kunnen zich meestal makkelijker en preciezer uitdrukken in

* Renée van Bezooijen: afd. Taalwetenschap, Radboud Universiteit Nijmegen, Postbus 9103, 6500 HD Nijmegen, r.v.bezooijen@let.ru.nl

Charlotte Gooskens: afd. Scandinavistiek, Rijksuniversiteit Groningen, Postbus 716, 9700 AS Groningen, c.s.gooskens@let.rug.nl

Wij danken Vincent van Heuven, Sulette Bruwer, Jelske Dijkstra en Bart Alewijnse voor hun hulp in verschillende stadia van het onderzoek. Verder bedanken we Wannie Carstens, Robert Kirsner, Gerhard van Huyssteen, Henk Wolff, Gerard Doetjes, Wilbert Heeringa, John Nerbonne en een anonieme beoordelaar voor hun opmerkingen bij een eerdere versie van dit artikel.

hun moedertaal dan in een vreemde taal. De vraag is echter welke nadelen hier tegenoverstaan. Hoeveel moeite kost het om het gesprokene of geschrevene te begrijpen?

Onderzoek naar de mate waarin nauw verwante talen en taalvariëteiten kunnen worden begrepen door personen die deze talen en taalvariëteiten zelf niet beheersen, heeft een lange traditie. In de vijftiger jaren werd vooral onderzoek verricht naar de onderlinge verstaanbaarheid onder indianen (Hickerton, Turner & Hickerton 1952, Pierce 1952, Wolff 1959). Meer recent is er veel aandacht besteed aan de communicatie tussen Scandinaviërs (bijv. Haugen 1966, Maurud 1976, Börestam Uhlmann 1994, Zeevaert 2004). Ook van andere Europese talen is onderzocht in hoeverre ze onderling verstaanbaar zijn, zoals het Spaans en het Portugees (Jensen 1989) en het Slowaaks en het Tsjechisch (Budovičová 1987).

De nadruk heeft tot nu toe vooral gelegen op onderzoek naar het begrijpen van gesproken taal, het begrijpen van geschreven taal heeft veel minder aandacht gekregen. Lang niet alle talen en taalvariëteiten worden geschreven. Veel dialecten, maar ook veel minderheidstalen, hebben geen of slechts in beperkte mate een schriftelijke traditie. Het vaststellen van tekstbegrip ligt in die gevallen niet voor de hand. In het hier beschreven onderzoek hebben we ons gericht op de begrijpelijkheid van het geschreven Fries en Afrikaans voor Nederlandstaligen. Het Fries en Afrikaans zijn zo nauw verwant met het Nederlands dat ze redelijk goed begrepen zouden moeten kunnen worden door Nederlandstaligen. Beide talen hebben een gestandaardiseerde schrijftaal. De historische en sociolinguïstische relatie van de twee talen tot het Nederlands is echter verschillend. Voor het meten van de begrijpelijkheid is gebruik gemaakt van teksten van een gemiddelde moeilijkheidsgraad.¹ We hebben zowel linguïstische als extralinguïstische verklaringen gezocht voor de resultaten. Men kan verwachten dat een positieve houding ten opzichte van het Afrikaans en het Fries het tekstbegrip zal verhogen. Andersom kan een negatieve houding de leesprestaties verlagen. Daarnaast ligt het voor de hand dat linguïstische verschillen tussen het Nederlands en de twee talen een rol zullen spelen. De volgende onderzoeksvragen staan daarom in deze verkennende studie centraal:

- (1) Welke taal is moeilijker te lezen voor Nederlandstaligen: het Fries of het Afrikaans?
- (2) Kunnen eventuele verschillen in het begrijpen van het Fries en Afrikaans worden verklaard uit verschillen in de attitudes van Nederlandstaligen tegenover deze twee talen?
- (3) Kunnen eventuele verschillen in het begrijpen van het Fries en Afrikaans worden verklaard uit verschillen in de linguïstische afstand van deze twee talen tot het Nederlands?

Voordat we ingaan op de gebruikte onderzoeksmethode en de resultaten van het onderzoek, geven we eerst wat achtergrondinformatie over de huidige sociolinguïstische situatie van het Fries en Afrikaans (1.2), de historische verwantschap van het Nederlands met het

¹ Wij hebben de leesbaarheid van de teksten bepaald met behulp van de zogenaamde LIX-index (Björmsson 1968). Deze bestaat uit het gemiddelde aantal woorden per zin plus het percentage woorden die langer zijn dan zeven letters. Teksten met een LIX-waarde van 35 tot 44 hebben een gemiddelde moeilijkheidsgraad. De gemiddelde LIX-waarde voor de twee Nederlandse teksten was 42 (zie 2.1).

Fries en Afrikaans (1.3) en de resultaten van eerder onderzoek naar de begrijpelijkheid van het Fries en Afrikaans voor Nederlandstaligen (1.4).

1.2 Sociolinguïstische situatie van het Fries en Afrikaans

Het Fries is naast het Nederlands erkend als tweede rijkstaal. Het wordt gesproken in Friesland door ongeveer 350.000 mensen (Gorter 2003), iets meer dan de helft van de bevolking van deze provincie. Het Fries wordt meer door lagere sociale klassen gesproken dan door hogere en meer op het platteland dan in de steden. Het is een taal die vooral in de meer informele domeinen van het maatschappelijk verkeer wordt gebruikt: thuis binnen het gezin, in de winkels, op het schoolplein, op bijeenkomsten van verenigingen, bij sportevenementen, etc. In de formele domeinen is het Nederlands dominant, ook al wordt in bijvoorbeeld raadsvergaderingen en een enkel wetenschappelijk congres het Fries ook wel gebruikt. Omrop Fryslân zendt ongeveer anderhalf uur Friestalige programma's uit per dag. Het Fries wordt op beperkte schaal onderwezen in het lager en middelbaar onderwijs; er is geen Friestalige universiteit. Slechts een kleine minderheid (17%) van de inwoners van Friesland kan Fries schrijven, maar de meesten (64%) verklaren het wel te kunnen lezen (Gorter & Jonkman 1995).

In Zuid-Afrika² wordt een groot aantal talen gesproken. Hiervan zijn er elf officieel erkend, waaronder het Afrikaans. Volgens de laatste volkstelling uit 1996 wordt het Afrikaans door bijna 6 miljoen mensen gesproken, zowel zwart als blank. Dat is 14% van de Zuid-Afrikaanse bevolking. De meesten wonen in de West-Kaap (39%), Gauteng (21%), de Noord-Kaap (10%) en de Oost-Kaap (10%). Afrikaans wordt gesproken door mensen van alle sociale klassen. De meeste sprekers wonen in stedelijke gebieden, een minderheid van 20% woont op het platteland. Vóór 1994 werd het Afrikaans in officiële domeinen meer gebruikt dan het Engels, maar tegenwoordig is de situatie omgekeerd. Wegens het hogere prestige van het Engels en de toekenning van de officiële nationale status aan verschillende Bantoetalen is het aantal sprekers van het Afrikaans in de afgelopen jaren afgenomen. Het Afrikaans is gestandaardiseerd en wordt onderwezen op alle niveaus van het onderwijssysteem. Er zijn vijf universiteiten waar het Afrikaans (mede) als onderwijsmedium wordt gebruikt.

1.3 Historische verwantschap tussen het Fries en het Nederlands en het Afrikaans en het Nederlands

Het Fries en Afrikaans zijn beide nauw verwant aan het Nederlands, maar de historische achtergronden van deze relaties zijn verschillend. Grofweg kan men stellen dat het Fries en het Nederlands op een bepaald moment twee talen waren die steeds meer naar elkaar toe zijn gegroeid, terwijl het Afrikaans uit het Nederlands is ontstaan.

Het Fries behoort tot de West-Germaanse tak van de Germaanse talen. Historisch gezien is het Fries nauwer verwant met het Engels dan met het Nederlands. In de loop van de tijd zijn het Fries en het Engels echter meer en meer uit elkaar gegroeid en het Fries en het Nederlands steeds meer naar elkaar toe gegroeid. Het Fries werd eeuwenlang vrijwel

2 Gegevens over het Afrikaans zijn afkomstig uit Webb (2002).

alleen gesproken en niet geschreven, het had een lage status als ‘boerentaal’. In 1844 werd het *Frysk Selskip foar Tael- en Skriftekennisse* opgericht, het begin van een Friese beweging die zich vooral ten doel stelde om het Fries tot volwaardige cultuurtaal uit te bouwen. Hoewel het Fries nu een geschreven en, iets minder duidelijk, een gesproken standaard heeft, wordt het nog steeds sterk door het Nederlands beïnvloed (Ytsma 1995).

Het Afrikaans is oorspronkelijk een dialect dat zich ontwikkelde onder uit Nederland afkomstige kolonisten. Daarom lijkt het Afrikaans veel op het Nederlands van de 17e eeuw. In de loop van de tijd veranderde het Afrikaans steeds meer onder invloed van onder andere het Standaardnederlands en het taalgebruik van anderstaligen die het Nederlands onvoldoende beheersten. In het begin schreef men vooral in het Nederlands. In de 19e eeuw begon men voor het eerst de Afrikaanse taal op te schrijven. In 1875 werd het *Genootschap van de Regte Afrikaners* opgericht. Zij streeden voor de erkenning van het Afrikaans als cultuurtaal. Tot in de 20e eeuw werd het Afrikaans als een Nederlands dialect beschouwd, maar sinds 1921 heeft het de officiële status van een zelfstandige taal.

1.4 Begrijpelijkheid van het Fries en Afrikaans voor Nederlandstaligen

Kennis over de begrijpelijkheid van verwante talen kan op twee manieren worden verkregen, namelijk direct en indirect. Indirect kan begrijpelijkheid worden geschat op grond van de linguïstische gelijkens van de twee betrokken talen. Gooskens en Heeringa (2004) berekenden de linguïstische gelijkens van 15 Germaanse taalvariëteiten met behulp van Levenshtein-afstanden, aan de hand van een algoritme waarmee de klankovereenkomsten tussen dialecten en nauw verwante talen wordt bepaald (zie 2.2.2 voor verdere uitleg over deze methode). De afstand tussen het Fries en het Nederlands was kleiner (38,7%) dan die tussen de drie Scandinavische talen (tussen de 43,4% en 47,0%). De Scandinavische talen gelden als onderling verstaanbaar, dat wil zeggen dat bijvoorbeeld Zweden en Denen in hun eigen talen met elkaar (kunnen) praten. Dergelijk communicatief gedrag is in Friesland, althans tussen personen die elkaar niet kennen, ongebruikelijk; Friezen gaan in contact met het Nederlands over het algemeen over op het Nederlands (Floyd Smith 1980).³ Waarom zou dit zo zijn?

Een eerste mogelijke verklaring is dat de verschillen tussen het Fries en het Nederlands niet zozeer op het klankniveau gelegen zijn, maar eerder op het morfologisch-syntactische niveau. Op grond van de Levenshtein-maat zou dan de toegankelijkheid van het Fries voor Nederlandstaligen worden overschat. Het zou ook kunnen dat de klankovereenkomsten in de Scandinavische talen regelmatigiger zijn of beperkter in aantal. Dit maakt de overeenkomsten transparanter, zodat luisteraars makkelijker kunnen doorzien welke woorden uit hun eigen taal overeenkomen met de woorden in de andere taal. Een derde mogelijkheid is dat het Fries op zich redelijk begrijpelijk is voor Nederlandstaligen, maar dat Friezen om een niet-taalkundig gemotiveerde reden overschakelen naar het Nederlands. Dit vormt

³ Er zijn enkele uitzonderingen. Zo worden Nederlandstaligen in radio- en televisie-uitzendingen van Omrop Fryslân vaak in het Fries geïnterviewd. Hierover is dan vooraf wel overleg geweest. Verder is er een kleine groep Friezen die uit ideologische overwegingen vasthoudt aan het spreken van Fries met Nederlandstaligen in Friesland.

voor hen geen probleem omdat ze - in tegenstelling tot Scandinaviërs - tweetalig zijn; alle Friezen beheersen in meer of minder mate naast het Fries het Nederlands. Wellicht zijn Friestaligen bevreesd onbeleefd of eigenzinnig over te komen als ze vasthouden aan hun eigen taal. Volgens Gorter (2003: 91) is dit niet onterecht: "Iemand die doorgaat met Fries spreken tegen een niet-Friestalige loopt het risico van etikettering als pro-Fries of als iemand die niet eens goed Nederlands kan spreken." Volgens Jonkman (1982:20) "komt [het] de meeste mensen (...) als onfatsoenlijk voor om de eigen taal vast te houden tegenover een anderstalige gesprekspartner, ook al verstaat die het Fries goed." Jonkman gaat ervan uit dat "het afwijken van een ander z'n taal vaak wordt aangevoeld als het afwijzen van die ander zelf" (ibidem).

Er is ook enig direct onderzoek gedaan naar de begrijpelijkheid van het Fries voor Nederlandstaligen. Van Bezooijen & Van den Berg (1999a, 1999b) hebben de mondelinge verstaanbaarheid van het Fries vergeleken met de verstaanbaarheid van een Gronings, Limburgs en West-Vlaams dialect. Het spraakmateriaal bestond uit beschrijvingen van alledaagse situaties, opgebroken in korte fragmenten met één, twee of drie zelfstandige naamwoorden. Deze werden auditief, in de oorspronkelijke volgorde waarin ze in de beschrijving voorkwamen, aangeboden aan Standaardnederlandse luisteraars. Deze kregen tevens een uitgeschreven versie van de fragmenten, waarin alle woorden in het Nederlands waren vertaald behalve de zelfstandige naamwoorden. Deze dienden de luisteraars zelf in het Nederlands in te vullen. Het percentage correct ingevulde zelfstandige naamwoorden was 86% voor het Fries, vergeleken met 94% voor het Gronings, 86% voor het Limburgs en 64% voor het West-Vlaams. Het Fries nam hier dus een middenpositie in. In een vervollexperiment (Van Bezooijen & Van den Berg 1999c) met vergelijkbare luisteraars werd de context sterk gereduceerd. Elk fragment bevatte slechts één zelfstandig naamwoord, er waren geen andere inhoudswoorden en de fragmenten werden in een willekeurige volgorde aangeboden. De percentages correct ingevulde woorden waren nu 58% voor het Fries en 94% voor het Gronings, 80% voor het Limburgs en 58% voor het West-Vlaams. Het Fries leverde nu dus, net zoals het West-Vlaams, veel begripsproblemen op. Tenslotte hebben Van Bezooijen en Van den Berg (1999d) ook nog de verstaanbaarheid van het Fries bepaald aan de hand van een luistertoets voor niet-Friestaligen van de Afûk (De Algemene Friese Onderwijs Commissie). Hierbij werd gebruik gemaakt van meerkeuzevragen. Nederlandstaligen beantwoordden gemiddeld 79.1% van de vragen goed en Friestaligen 93.2%.

Volgens Van Eden (1998) is het Afrikaans voor Nederlandstaligen begrijpelijker dan sommige Nederlandse dialecten. Hij onderbouwt deze stelling door de afstand tussen het Standaardnederlands en het Afrikaans te berekenen met behulp van de featurefrequentiemethode van Hoppenbrouwers & Hoppenbrouwers (2001). Deze methode is gebaseerd op de correlatie tussen de relatieve frequenties van fonologische kenmerken van verschillende taalvariëteiten. Hoe hoger de correlatie, hoe kleiner de afstand. Van Eden vergeleek de afstand van het Afrikaans tot het Standaardnederlands met de afstanden tot 40 verschillende Nederlandse dialecten. Het Afrikaans bevond zich dichterbij het Standaardnederlands dan 18 Nederlandse dialecten, waaronder ook een aantal Friese dialecten. Op basis van deze gegevens zou men dus verwachten dat het Afrikaans makkelijker te begrijpen is dan het Fries.

We hebben tot nu toe alleen onderzoeksresultaten gepresenteerd met betrekking tot de begrijpelijkheid van *gesproken* taal. Er is voor zover wij weten geen onderzoek gedaan naar

de begrijpelijkheid van *geschreven* Fries en Afrikaans voor Nederlandstaligen. Een belangrijke factor bij de toegankelijkheid van geschreven taal is de spelling: In hoeverre benadrukt de Friese en Afrikaanse spelling de verschillen of de overeenkomsten met het Nederlands? In principe is de spelling van de medeklinkers in het Fries hetzelfde als in het Nederlands. Alleen maakt het Fries een systematisch onderscheid tussen *g* (onset) en *ch* (coda) en heeft het extra combinaties voor clusters die in het Nederlands ontbreken (bijv. *tsj*, *fj*, *hj*). De verschillen in de spelling van de klinkers zijn echter groot, wat te maken heeft met het feit dat het Fries aanzienlijk meer klinkers en tweeklanken kent dan het Nederlands. Dit heeft tot gevolg dat sommige letters in het Fries een andere klank vertegenwoordigen dan in het Nederlands en dat er talrijke voor het Nederlands onbekende tekens en lettercombinaties zijn (bijv. *ii*, *û*, *ú*, *ô*, *â*, *ê*, *ea*, *eo*, *oa*, *ue*, *iu*, *oai*, *uoi*). Dit kan bij het lezen tot verwarring leiden, zeker als de lezer probeert om de betreffende woorden voor zichzelf uit te spreken. Een ander kenmerk van het Fries is dat de spelling van leenwoorden meer aan het eigen systeem is aangepast dan in het Nederlands (bijv. Fri. *faks* voor Ned. *fax* en Fri. *konkoers* voor Ned. *concours*). In dit geval kan het voor zichzelf uitspreken de problemen wegnemen. Tenslotte worden in het Fries nogal eens klanken met de corresponderende Nederlandse letters weergegeven, terwijl de betreffende klanken in het Fries niet worden uitgesproken of op een andere manier. In dit opzicht is het geschreven Fries toegankelijker dan het gesproken Fries. Voorbeelden zijn Fri. *fers* [fɛ:s] voor Ned. *vers* [vɛrs] en Fri. *kat* [kɔt] voor Ned. *kat* [kat].

De spelling van het Afrikaans vertoont meer overeenkomsten met het Nederlands dan de Friese spelling. Dit heeft ook te maken met het feit dat het foneemsysteem minder afwijkt. Daardoor hoefden er slechts enkele nieuwe tekens te worden toegevoegd (bijv. *ô*, *ê*). Voordelig voor de Nederlandse lezer is ook het feit dat het Afrikaanse spellingssysteem meer dan het Fries in aansluiting bij het Nederlands onderscheidingen heeft gehandhaafd die in de Afrikaanse uitspraak ontbreken. Zo wordt er in de onset een onderscheid gemaakt tussen *v* en *f* (bijv. Afr. *vader* vs. Ned. *vader* en Afr. *flou* vs. Ned. *flauw*), terwijl de realisatie van deze fricatieven altijd stemloos is. Op een enkel ander punt zijn echter onderscheidingen weggevallen: tegenover het Nederlandse *ou* en *au* staat in het Afrikaans alleen *ou*. Net zoals in het Fries is de spelling van leenwoorden meer dan in het Nederlands aangepast aan het eigen spellingsysteem, vergelijk Ned. *succes* met Afr. *sukses* en Ned. *champagne* met Afr. *sjampanje*. Ook hier zal dit tot weinig problemen leiden als de Nederlandse lezer de woorden voor zichzelf uitspreekt.

Wij durven op grond van het onderzoek dat tot nu toe is uitgevoerd geen voorspellingen te doen over de relatieve begrijpelijkheid van Afrikaanse en Friese teksten voor Nederlandse lezers. De onderzoeksresultaten spreken over de begrijpelijkheid van de twee talen afzonderlijk en er zijn geen rechtstreekse vergelijkingen getrokken. Ook is het moeilijk te voorspellen hoe groot het effect van de spellingsverschillen zal zijn. We beperken ons daarom tot de onderzoeksvragen zoals die in 1.1 zijn gesteld.

2 Methode

Om de in 1.1 geformuleerde onderzoeksvragen te kunnen beantwoorden zijn drie typen gegevens nodig. Ten eerste moet de mate van begrijpelijkheid van Friese en Afrikaanse teksten voor Nederlandstaligen worden vastgesteld (2.1). Ten tweede moet de houding van de Nederlandse proefpersonen tegenover het Fries en het Afrikaans worden bepaald (2.2.1). Tenslotte moeten de linguïstische afstanden tussen het Nederlands en Fries en tussen het Nederlands en Afrikaans worden berekend (2.2.2).

2.1 *Metten van het tekstbegrip*

Proefpersonen

Het onderzoek is uitgevoerd bij taalstudenten van de Radboud Universiteit Nijmegen en de Rijksuniversiteit Groningen. Vooraf moesten ze op een vragenformulier aangeven hoe vaak ze Fries respectievelijk Afrikaans praatten en schreven (actieve kennis) en lazen en hoorden (passieve kennis). We hebben alleen de gegevens van proefpersonen gebruikt die nooit een van de talen spraken of schreven. Verder werden ook proefpersonen uitgesloten van deelname die verklaarden vaker dan een keer per jaar een van de twee talen te lezen of te horen. Zo werden 20 studenten geselecteerd die geen actieve en zo goed als geen passieve kennis hadden van het Afrikaans of het Fries. Zij hadden een gemiddelde leeftijd van 23 jaar. Twee van de proefpersonen waren mannen en de rest waren vrouwen. Ze hadden allen het Nederlands als moedertaal. Twee proefpersonen spraken thuis een Limburgs dialect.

Taak

Als basis voor de begripstest gebruikten we twee Nederlandse krantenartikelen. De ene tekst ('feministen-tekst') gaat over het beeld van de vrouw dat jongeren via de moderne muziekzenders krijgen voorgespiegeld en bevat 317 woorden. De andere tekst ('relatie-tekst') gaat over datingbureaus op internet en bevat 329 woorden. Het tekstbegrip van de proefpersonen is getoetst door middel van een cloze-test.⁴ Hiertoe zijn in beide teksten vijf bijvoeglijke naamwoorden, vijf bijwoorden, vijf zelfstandige naamwoorden en vijf werkwoorden geselecteerd. In principe was dit ieder tiende woord in de tekst, behalve als dit woord niet in een van de vier woordcategorieën viel. Dan namen we het volgende woord in de tekst. De teksten moesten twee keer volgens deze procedure worden doorgewerkt om voor iedere categorie voldoende items te krijgen. De twintig woorden werden in alfabetische volgorde boven de tekst gezet en in de tekst vervangen door strepen. De twee Nederlandse teksten werden vervolgens in het Afrikaans en het Fries vertaald.⁵ Daarna werden dezelfde woorden als in de Nederlandse teksten uit de tekst verwijderd. Dit zijn de testversies die in het huidige onderzoek zijn gebruikt. Het was de taak van de proefpersonen de twintig woorden in de originele context terug te plaatsen. Het aantal correct terug-

4 De cloze-test is in 1953 in de Verenigde Staten ontwikkeld door William Taylor en sinds die tijd veel gebruikt voor het meten van tekstbegrip. Soms worden de woorden boven de tekst geplaatst, zoals in dit onderzoek, maar soms moeten de proefpersonen zelf bedenken welke woorden het best in de tekst passen.

5 De Friese tekst is in eerste instantie vertaald door een Friestalige student Fries en vervolgens gecontroleerd door een medewerker van de Fryske Akademy. De Afrikaanse tekst is vertaald door een Afrikaanstalige student Engels en gecontroleerd door een Afrikaanstalige taalkundige.

geplaatste woorden is als maat genomen voor het tekstbegrip. In Appendix A worden als voorbeeld de Friese en Afrikaanse versies van de relatie-tekst weergegeven.

Design

Alle proefpersonen kregen zowel een Friese als een Afrikaanse tekst. Proefpersonen die de Friese feministen-tekst kregen, kregen de Afrikaanse relatie-tekst. Andersom kregen proefpersonen die de Afrikaanse feministen-tekst kregen, de Friese relatietekst. Zo werd een systematisch leereffect tegengegaan. Verder kreeg de helft van de proefpersonen eerst de Afrikaanse test en de andere helft eerst de Friese test. Er waren dus vier testversies, die elk werden afgenomen bij vijf proefpersonen. Alle proefpersonen kregen eerst een lijst met persoonlijke vragen, met betrekking tot herkomst, thuistaal, leeftijd en geslacht. Vervolgens kwam er een blok met betrekking tot de eerste taal die werd getest en daarna een blok met betrekking tot de tweede taal die werd getest. Beide blokken bevatten drie onderdelen: als eerste een aantal vragen over het contact met de betreffende taal (deze informatie is gebruikt om de proefpersonen te selecteren, zie boven), als tweede een aantal vragen over de attitudes ten opzichte van de betreffende taal (zie 2.2.1) en als derde de begripstest (de cloze-test) voor de betreffende taal. De proefpersonen kregen zoveel tijd als ze nodig hadden voor het beantwoorden van de persoonlijke vragen en de vragenlijsten over het Afrikaans en het Fries. Voor de begripstesten zelf kregen ze per test precies 10 minuten de tijd om de 20 woorden op de juiste plaats in de tekst in te vullen. Uit vooronderzoek was naar voren gekomen dat vrijwel iedereen de taak binnen deze tijd kan volbrengen.

2.2 Maten ter verklaring van het tekstbegrip

2.2.1 Attitudes

Voordat de proefpersonen de begripstest uitvoerden, beantwoordden ze een aantal vragen die bedoeld waren inzicht te krijgen in hun attitudes tegenover de twee talen, de sprekers en de landen. De achterliggende idee hierbij is dat sociale connotaties de attitude tegenover een taal of een taalvariëteit kunnen beïnvloeden (Trudgill & Giles 1978). Het antwoord diende te worden uitgedrukt op de zes vijfpuntschalen. Als voorbeeld geven we hieronder het formulier voor het Fries (dezelfde vragen moesten ook voor het Afrikaans worden ingevuld):

Spreekt Friesland je aan als vakantiebestemming?						
heel erg	☐	☐	☐	☐	☐	helemaal niet
Hoe komen Friezen op je over?						
sympathiek	☐	☐	☐	☐	☐	niet sympathiek
intelligent	☐	☐	☐	☐	☐	niet intelligent
betrouwbaar	☐	☐	☐	☐	☐	niet betrouwbaar
Wat vind je van het Fries?						
mooi	☐	☐	☐	☐	☐	lelijk
Zou je graag Fries leren?						
heel erg	☐	☐	☐	☐	☐	helemaal niet

2.2.2 Linguïstische afstanden

We hebben zeven linguïstische afstandsmaten uitgerekend. Hiertoe hebben we de complete Friese en Afrikaanse teksten opgelijnd met de oorspronkelijke Nederlandse teksten die als basis hebben gediend voor de vertaling.⁶ Om een optimale matching van corresponderende woorden te krijgen is soms de woordvolgorde aangepast. Zo zijn de dubbele ontkenningen in het Afrikaans, zoals *nie* (na de persoonsvorm) en *nie* (aan het eind van de zin), samengevoegd om aan te sluiten bij het Nederlandse *niet*. Nadat de woorden waren opgelijnd, hebben we voor ieder Fries-Nederlands en Afrikaans-Nederlands woordpaar de aard van de relatie tussen de corresponderende leden vastgesteld. De maten A, B en C hebben te maken met de verwantschap met het Nederlands. De maten D, E en F drukken de transparantie van de betekenis van de Friese en Afrikaanse woorden uit. Maat G, tenslotte, wordt gevormd door de Levenshtein-afstand, die de mate van gelijkenis tussen de woordvormen uitdrukt. Het Nederlandse woord zoals dat in de oorspronkelijke Nederlandse tekst stond, noemen we verder het 'bronwoord'; het Friese of Afrikaanse woord zoals dat in de vertaling staat waarmee de Nederlandse lezer wordt geconfronteerd, noemen we verder het 'doelwoord'. Persoonsnamen, die per definitie identiek zijn, hebben we buiten beschouwing gelaten.

Maat A. Percentage verwante woorden, direct of indirect via een synoniem

In zijn algemeenheid kan worden aangenomen dat talen die veel verwante woorden ('cognates') bevatten, onderling makkelijker te begrijpen zijn dan talen die veel niet-verwante woorden ('non-cognates') bevatten. In onze teksten is directe verwantschap tussen doelwoord en bronwoord in principe wel bevorderend, maar niet essentieel voor de afleidbaarheid van de betekenis van het doelwoord. De betekenis van het Friese of Afrikaanse doelwoord kan soms even goed worden afgeleid aan de hand van de gelijkenis met een synoniem van het bronwoord. Bijvoorbeeld: in de Friese tekst staat *maatskippij* terwijl het bronwoord in de oorspronkelijke Nederlandse tekst *samenleving* is. Hoewel *maatskippij* en *samenleving* historisch niet verwant zijn, kan de betekenis van het Friese *maatskippij* toch correct door de Nederlandse lezer worden afgeleid via het Nederlandse woord *maatschappij*, dat een synoniem is van *samenleving*. De Nederlandse lezer heeft geen weet van de oorspronkelijke Nederlandse tekst, dus voor hem is het verschil tussen bronwoord en synoniem van bronwoord niet relevant.

De eerste afstandsmaat die we hebben berekend, is het percentage direct of via een synoniem verwante woorden. Omdat we aannamen dat verwante inhoudswoorden (zelfstandige naamwoorden, zelfstandige werkwoorden, bijvoeglijke naamwoorden, telwoorden) meer bijdragen tot tekstbegrip dan verwante functiewoorden (lidwoorden, voegwoorden, voorzetsels, voornaamwoorden, koppelwerkwoorden, hulpwerkwoorden, partikels, bijwoorden), hebben we de percentages ook apart voor deze twee woordcategorieën berekend.

6 Alle afstandsmaten zijn gebaseerd op de relaties tussen de opgelijnde woorden. Dit betekent dat de relaties tussen uitdrukkingen die meerdere woorden omvatten niet als zodanig in de analyse zijn opgenomen. Bijvoorbeeld is de Nederlandse uitdrukking *met wortel en tak* in het Fries *mei ierde* ('aarde') en *oer* ('ijzer'). We hebben in onze analyse de woorden per paar bekeken. Dit betekent dat *wortel* aan *aarde* is gekoppeld en *tak* aan *ijzer*. Per paar is een score gegeven. In deze twee gevallen is beide keren de hoogste score gegeven: in beide gevallen is de betekenis van het Nederlandse woord onmogelijk afleidbaar uit het Friese woord. De uitdrukking als geheel heeft dus geen score gekregen. In de twee teksten samen kwamen drie uitdrukkingen voor: *met wortel en tak uitroeien*, *pek en veren krijgen*, *mores leren*. Ook de weinige syntactische verschillen die in de teksten voorkwamen, zoals de verplichte Friese woordvolgorde met de persoonsvorm achteraan en de dubbele ontkenningen van het Afrikaans, zijn buiten beschouwing gebleven.

Maat B. Percentage via een paradigma verwante woorden

Er is nog een tweede manier waarop de betekenis van het doelwoord kan worden afgeleid zonder dat er sprake hoeft te zijn van een directe verwantschap met het bronwoord, namelijk via een paradigma. Dit is een verzamelterm voor alle gevallen waarin het Friese of Afrikaanse doelwoord gelijkenis vertoont met een woord in het Nederlands dat via de grammatica gerelateerd is aan het Nederlandse bronwoord. Bijvoorbeeld: in de Friese tekst staat *binne* corresponderend met het Nederlandse *zijn* (derde persoon meervoud). De vormen *binne* en *zijn* zijn niet direct verwant aan elkaar en zijn evenmin via een synoniem aan elkaar gerelateerd, tenminste niet in de standaardtaal. Toch is er een relatie via de Nederlandse woorden *ben* of *bent*, twee enkelvoudsvormen uit het paradigma van het werkwoord *zijn*. Het is mogelijk dat de Nederlandse lezers deze relatie tussen het Friese *binne* en het Nederlandse *ben(t)* doorzien. De lexicale betekenis van het woord komen zij daarmee wel op het spoor, alleen raken ze wellicht in de war over de grammaticale betekenis van het woord, denken ze dat het om een enkelvoudsvorm gaat in plaats van om een meervoudsvorm. De paradigmatische relatie hoeft niet via het Nederlandse bronwoord zelf te gaan, het kan even goed via een synoniem van dit woord. Zoals gezegd, voor de lezer maakt het niet uit, die ziet de oorspronkelijke en vertaalde tekst niet naast elkaar.

Het percentage via een paradigma verwante woorden (direct of via een synoniem) vormt de tweede linguïstische afstandsmaat. Het gaat in vrijwel alle gevallen om functiewoorden.

Maat C. Percentage niet-verwante woorden

Naast de direct of indirect (via synoniem of paradigma) verwante woorden zijn er ook gevallen waarin er geen enkele relatie is tussen doelwoord en bronwoord. Het betreft dan gevallen waarin het Friese of Afrikaanse woord geen enkele gelijkenis vertoont met een woord met een vergelijkbare betekenis in het Nederlands. Voorbeelden: Fr. *gleonens* vs. Ned. *wellust* en Afr. *ou* vs. Ned. *jongen*. We laten hierbij een eventuele verwantschap van het Friese of Afrikaanse woord met een derde taal, zoals het Engels of Duits, buiten beschouwing. Ten eerste weten we niet hoe goed de talenkennis van de proefpersonen is en ten tweede weten we niet in hoeverre de strategie om ook nog andere talen in het interpretatieproces te gebruiken wordt toegepast. Het percentage niet-verwante woorden is het complement van maat 1 en 2 (de drie maten tellen op tot 100%), maar voor de volledigheid hebben we het hier toch als een aparte maat opgenomen, ook weer opgesplitst naar functiewoorden en inhoudswoorden.

Maat D. Doorzichtigheid van de lexicale betekenis

Het is onmogelijk de betekenis af te leiden van een Fries of Afrikaans doelwoord dat geen enkele vormelijke relatie vertoont met een Nederlands woord met een gerelateerde betekenis (maat C). In principe is dit wel mogelijk bij verwante woorden (maat A en B). De mate waarin de lezer kan profiteren van het feit dat doelwoord en bronwoord direct dan wel via een synoniem of een paradigma aan elkaar verwant zijn, kan echter variëren. Woorden kunnen in de loop van de tijd zo veranderd zijn, dat de relatie voor een lezer die niet in de historische taalkunde geschoold is, niet langer doorzichtig is. We hebben vier gradaties van doorzichtigheid van de lexicale betekenis onderscheiden.

De scoring van de doorzichtigheid van de lexicale betekenis is, net zoals alle andere scoringen, uitgevoerd door de eerste auteur. Aangezien het subjectieve element hier groter

is dan bij de andere maten, is de scoring echter in dit geval ook nog een keer, onafhankelijk van de eerste, uitgevoerd door een tweede persoon.⁷ Voor de twee Friese teksten was het percentage identieke scores 82,2%. De correlatie tussen de scores was hoog (Pearson's $r = .92$). Voor de twee Afrikaanse teksten was het percentage identieke scores 90,1%. De correlatie was ook hier hoog (Pearson's $r = .92$). Op grond van deze uitkomsten hebben we besloten dat de scores zoals gegeven door de eerste auteur voldoende betrouwbaar waren om ongewijzigd te worden gehandhaafd. De vier gradaties van doorzichtigheid van de lexicale betekenis worden hieronder nader uitgewerkt.

- Betekenis geheel doorzichtig (0 punt)

De twee verwante woorden hebben ook synchroon dezelfde vorm, wat betekent dat het doorzien van de betekenis van het doelwoord voor de lezer geen enkel probleem vormt: het Friese of Afrikaanse woord is identiek, qua vorm én betekenis, aan het Nederlandse woord. Voorbeelden zijn *sterk* in het Fries en Nederlands en *uitbuiting* in het Afrikaans en Nederlands. Soms hebben we ook woorden met een klein spellingsverschil een score van 0 punten gegeven. Voorwaarde was dat het spellingsverschil niet mag leiden tot een uitspraakverschil bij het hardop lezen van het woord. Voorbeelden: Fr. *buro's* vs. Ned. *bureaus*, Afr. *bevryding* vs. Ned. *bevrijding*.

- Betekenis redelijk doorzichtig (1 punt)

De twee verwante woordvormen vertonen synchroon een grote gelijkenis, waardoor de betekenis van het Friese of Afrikaanse woord voor de Nederlandse lezer redelijk makkelijk te doorzien is. Meestal verschillen doelwoord en bronwoord slechts in één enkele letter. Voorbeelden: Fries *strang* vs. Ned. *streng*, Afr. *sewentig* vs. Ned. *zeventig*.

- Betekenis behoorlijk ondoorzichtig (2 punt)

De twee verwante woordvormen vertonen synchroon maar een beperkte gelijkenis, waardoor de betekenis van het doelwoord voor de Nederlandse lezer moeilijk te doorzien is. Vrijwel altijd is er sprake van meerdere letters verschil. Voorbeelden: Fr. *jierren* vs. Ned. *jaren*, Afr. *seuntjie* vs. Ned. *zoontje*.

- Betekenis geheel ondoorzichtig (3 punt)

De twee verwante woordvormen vertonen synchroon zo weinig gelijkenis dat het voor de Nederlandse lezer vrijwel onmogelijk is de betekenis van het Friese of Afrikaanse woord af te leiden uit de overeenkomst met het corresponderende Nederlandse woord. Meestal is er sprake van een verschil in het merendeel van de letters. Voorbeelden: Fr. *deis* vs. Ned. *dagelijks*, Afr. *hê* vs. Ned. *hebben*.

Afstandsmaat D wordt berekend door per taal alle punten op te tellen en te middelen over het totale aantal woordparen. De scores kunnen variëren tussen 0 en 3 en zijn genormeerd tot percentages door ze te delen door 3 en ze dan te vermenigvuldigen met 100.

7 De tweede scoorder was prof.dr. V.J. van Heuven.

Maat E. Doorzichtigheid van de grammaticale betekenis

Naast een correcte interpretatie van de lexicale betekenis is ook een correcte interpretatie van de grammaticale betekenis van een woord noodzakelijk voor een goed tekstbegrip: (a) Is het duidelijk om wat voor woordsoort het gaat? (b) Is het duidelijk om welke tijd, getal, geslacht, persoon, etc. het gaat? Een voorbeeld van het eerste type probleem is het Afrikaanse *die* zoals in *die feministe*. Nederlandstaligen zullen geneigd zijn hierin een aanwijzend voornaamwoord te zien, terwijl het om het bepaalde lidwoord gaat. Een voorbeeld van het tweede probleem is het Afrikaanse *is*, dat Nederlandstaligen als een enkelvoudsvorm zullen interpreteren, terwijl het in het Afrikaans ook compatibel is met het meervoud. Informatie over de grammaticale betekenis is belangrijk om de structuur van de tekst te doorzien: de relatie tussen de woorden binnen de zin en de relatie tussen de zinnen binnen de tekst. Het ontbreken van grammaticale informatie kan net zo goed als het ontbreken van lexicale informatie nadelige gevolgen hebben voor de interpretatie van tekst en dus een belasting vormen voor het tekstbegrip. De doorzichtigheid van de grammaticale betekenis is apart van de lexicale betekenis gecodeerd. Over het algemeen is er sprake van een tweedeling: de grammaticale betekenis is wel doorzichtig (0 punt) of hij is niet doorzichtig (1 punt). We hebben de twee typen grammaticale afleidbaarheid (a) en (b) apart gecodeerd, omdat ze in onze ogen beide op een eigen manier verwarring kunnen veroorzaken. De scores kunnen daarom variëren tussen 0 en 2 en zijn genormeerd tot percentages door ze te delen door 2 en dan te vermenigvuldigen met 100.

Maat F. Doorzichtigheid van de complete betekenis

Om de totale doorzichtigheid van de betekenis te bepalen hebben we de punten voor de problemen met de afleidbaarheid van de lexicale betekenis (maat D) en die voor de problemen met de grammaticale betekenis (maat E) bij elkaar opgeteld. Omdat maat D kan lopen van 0 tot 3 en maat E van 0 tot 2, wordt maat D zwaarder gewogen dan maat E. Dit komt in onze ogen overeen met de werkelijke bijdrage van de lexicale en de grammaticale betekenis aan tekstbegrip. De waarden kunnen liggen tussen 0 tot 5 en zijn genormeerd tot percentages door ze te delen door 5 en dan te vermenigvuldigen met 100.

Maat G. Levenshtein-afstand

Het voordeel van de toepassing van de Levenshtein-maat om de afstanden tussen corresponderende woorden te bepalen is dat de berekening compleet automatisch met behulp van de computer en dus objectief kan worden uitgevoerd. De Levenshtein-afstand is hier eenvoudig gedefinieerd als het minimum aantal *letters* dat vervangen, ingevoegd of verwijderd moet worden om het ene woord om te zetten in het andere woord.⁸ Er wordt rekening gehouden met de woordlengte door de totale kosten te delen door het aantal ophijningen binnen het woord. De methode wordt uitgebreid besproken in Heeringa (2004). Hier

8 We hebben dus gekozen voor afstanden op basis van binaire verschillen: verschillende symbolen dragen bij tot een linguïstische afstand, identieke symbolen niet. Voor gesproken teksten wordt vaak een meer geavanceerde versie gebruikt, waarbij rekening wordt gehouden met het feit dat de afstand tussen sommige klanken groter is dan tussen andere.

volgt een voorbeeld van het berekenen van de Levenshtein-afstand tussen het Nederlandse woord *zoeken* en het Friese woord *sykje*:

oplijningen	1	2	3	4	5	6	7
Nederlands	z	o	e	k	-	e	n
Fries	s	y	-	k	j	e	-
kosten	1	1	1		1		1

De totale kosten (1+1+1+1+1=5) worden gedeeld door het aantal oplijningen (7). Dit levert een afstand op van 0,71 of 71%. De totale afstand tussen de twee teksten is dan de gemiddelde afstand over de afstanden tussen alle woordparen. De Levenshtein-afstanden zijn bepaald op basis van de teksten waarin in voorkomende gevallen het oorspronkelijke bronwoord is vervangen door een synoniem (zie de uitleg bij maat A). Met andere woorden: de Levenshtein-afstand is bepaald niet tussen het Friese *maatskippij* en het oorspronkelijke Nederlandse *samenleving*, maar tussen het Friese *maatskippij* en het Nederlandse *maatschappij*, een synoniem voor *samenleving*. Als er voor een niet-verwant woord geen synoniem voorhanden was, is de Levenshtein-afstand bepaald tussen het originele bronwoord en het doelwoord.

3 Resultaten

3.1 Welke taal is moeilijker te lezen voor Nederlandstaligen: het Fries of het Afrikaans?

Om de eerste onderzoeksvraag: “Welke taal is moeilijker te lezen voor Nederlandstaligen: het Fries of het Afrikaans?” te kunnen beantwoorden, hebben we het aantal woorden geteld dat correct in de originele zinscontext is teruggezet. Ten behoeve van een grotere stabiliteit hebben we de gegevens voor de twee teksten bij elkaar opgeteld. Het gemiddelde percentage correcte responsies (over telkens 20 proefpersonen) is aanzienlijk hoger voor het Afrikaans (81,8% correct) dan voor het Fries (50,3%). Gemiddeld over de twee teksten is er een verschil van 31,5%. Een *t*-test voor afhankelijke steekproeven wees uit dat het verschil significant is ($t=36,12$, $df= 1,38$, $p=.00$). Het antwoord op de eerste onderzoeksvraag is dus duidelijk: In een schriftelijke vorm is Fries moeilijker te begrijpen voor Nederlandstaligen dan Afrikaans.

3.2 Kunnen eventuele verschillen in het begrijpen van het Fries en Afrikaans worden verklaard uit verschillen in attitude tegenover deze twee talen?

We komen nu bij een van de mogelijke verklaringen voor het aangetroffen verschil in begripelijkheid van de twee talen. Is het wellicht zo dat de proefpersonen positiever gestemd zijn tegenover het Afrikaans dan tegenover het Fries, en daardoor wellicht meer gemotiveerd zich in te spannen om het Afrikaans te begrijpen? In Tabel 1 zijn de gemiddelde scores voor de twee talen te zien. De significantie van de verschillen is getoetst door middel van een *t*-toets voor afhankelijke steekproeven.

schaal	gemiddelde		t-toets		sig.
	Fries	Afrikaans	t	df	
Spreekt Friesland/Zuid-Afrika je aan als vakantiebestemming?	3,3	2,4	-2,7	19	.01
Friezen/Zuid-Afrikanen zijn:					
sympatiek – niet sympatiek	2,6	2,4	-1,07	19	.30
intelligent – niet intelligent	2,8	2,6	-2,18	19	.04
betrouwbaar – niet betrouwbaar	2,6	3,1	3,25	19	.00
Wat vind je van het Fries/Afrikaans?	3,2	2,9	-1,67	19	.11
Zou je graag Fries/Afrikaans leren?	3,8	2,9	-4,50	19	.00
Totaal	18,2	16,2	-3,47	19	.00

Tabel 1: Gemiddelde attitudescores voor het Afrikaans en het Fries. Hoe lager de score, hoe positiever de attitude.

Uit Tabel 1 kan worden opgemaakt dat een aantal attitudeschalen significante verschillen ($p < .05$) hebben opgeleverd tussen het Afrikaans en het Fries. De proefpersonen

- vinden Zuid-Afrika significant aantrekkelijker als vakantiebestemming dan Friesland,
- schatten de intelligentie van Zuid-Afrikanen significant hoger in dan die van Friezen,
- achten Friezen significant betrouwbaarder dan Zuid-Afrikanen,
- willen significant liever Afrikaans leren dan Fries.

Op één schaal wordt het Fries positiever beoordeeld, namelijk met betrekking tot de betrouwbaarheid van de sprekers, en op de andere drie schalen wordt het Afrikaans positiever beoordeeld. Ook gemiddeld over alle schalen zijn de attitudes tegenover het Afrikaans significant positiever dan tegenover het Fries. Dit is in lijn met de resultaten van de lees-testen. De proefpersonen kunnen beter Afrikaans lezen en ze zijn ook positiever tegenover het Afrikaans. Men zou op grond van deze uitkomst kunnen verwachten dat er ook een direct verband is tussen de begripsscores en de attitudescores per proefpersoon. We hebben dit onderzocht door correlatiecoëfficiënten uit te rekenen, apart voor de twee talen (zie Tabel 2).⁹ Bij het Fries was de hoogste correlatie .44 voor de vraag *Spreekt Friesland je aan als vakantiebestemming?*. Bij het Afrikaans was de hoogste correlatie .43 voor de vraag *Zou je graag Afrikaans willen leren?*. Geen enkele correlatiecoëfficiënt was significant ($p < .05$). Dit was ook het geval wanneer de correlatie werd berekend tussen (per proefpersoon) de verschilscores tussen de begripsscore voor de Friese test en de Afrikaanse test en de verschilscores tussen de attitudes tegenover het Fries en het Afrikaans. Ook hier was geen enkele correlatiecoëfficiënt significant. Er blijkt dus geen relatie te zijn tussen de houding van de individuele proefpersonen ten opzichte van de taal en hun scores op de begripstesten voor diezelfde taal.

⁹ We hebben als volgt genormeerd voor het verschil in de moeilijkheidsgraad tussen de twee teksten. We hebben de begripsscores voor de twee Friese teksten gemiddeld en het verschil bepaald met de gemiddelden van de twee afzonderlijke teksten. De relatief moeilijke feministen-tekst is gemiddeld 8,75% moeilijker dan het overall gemiddelde en de relatief makkelijke relatie-tekst is gemiddeld 8,75% makkelijker dan het overall gemiddelde. Om te normeren voor het verschil in moeilijkheidsgraad hebben alle proefpersonen die de Friese feministen-tekst kregen er 8,75% bij gekregen, terwijl van de proefpersonen die de Friese relatie-tekst kregen 8,75% is afgetrokken. Een vergelijkbare procedure is toegepast op de Afrikaanse teksten (hier werd 1,25% opgeteld of afgetrokken). Op deze manier is het verschil in moeilijkheidsgraad tussen de twee teksten weggewerkt en zijn de scores binnen de twee talen gelijkgetrokken.

schaal	Fries		Afrikaans	
	r	sig.	r	sig.
Spreekt Friesland/Zuid-Afrika je aan als vakantiebestemming?	.44	.06	-.22	.34
Friezen/Zuid-Afrikanen zijn:				
sympatiek – niet sympatiek	-.09	.72	-.14	.56
intelligent – niet intelligent	-.23	.32	-.22	.35
betrouwbaar – niet betrouwbaar	-.29	.21	-.06	.79
Wat vind je van het Fries/Afrikaans?	.21	.38	-.14	.55
Zou je graag Fries/Afrikaans leren?	.02	.92	-.43	.06
Totaal	.07	.76	-.43	.43

Tabel 2: Correlaties tussen attitudescores en testcores voor het Afrikaans en het Fries.

3.3 Kunnen eventuele verschillen in het begrijpen van het Fries en Afrikaans worden verklaard uit verschillen in de linguïstische afstand van deze twee talen tot het Nederlands?

Het ligt voor de hand om naast attitudele verschillen ook linguïstische verschillen te verkennen als verklaring voor de grotere begrijpelijkheid van het Afrikaans dan het Fries: is het Afrikaans op communicatief relevante punten wellicht minder afwijkend van het Nederlands dan het Fries?

In Tabel 3 staan de uitkomsten met betrekking tot de eerste drie maten voor linguïstische afstand, met betrekking tot de verwantschap met het Nederlands: percentage direct of indirect via een synoniem verwante woorden (maat A), percentage via een paradigma verwante woorden (maat B) en percentage niet-verwante woorden (maat C). De percentages worden ook apart gepresenteerd voor de functie- en inhoudswoorden.

		Fries			Afrikaans		
		functie	inhoud	totaal	functie	inhoud	totaal
A.	direct verwant of via synoniem	93,4	94,1	93,8	75,5	94,6	84,1
B.	verwant via paradigma	4,6	-	2,5	23,7	1,7	13,8
C.	niet-verwant	2,0	5,9	3,7	0,8	3,7	2,1

Tabel 3: Percentage met het Nederlands verwante woorden in de Friese en Afrikaanse teksten, voor functiewoorden, inhoudswoorden en totaal.

We zien in Tabel 3 dat het percentage direct of via een synoniem verwante inhoudswoorden nauwelijks verschilt tussen het Fries (94,1%) en het Afrikaans (94,6%). Bij de verwante functiewoorden is er wel een opvallend verschil: het percentage is voor het Fries (93,4%) veel hoger dan voor het Afrikaans (75,5%). Hier staat tegenover dat het Afrikaans (23,7%) vergeleken met het Fries (4,6%) veel meer functiewoorden heeft die via het paradigma kunnen worden afgeleid. Het effect van dit verschil op de begrijpelijkheid is niet bij voorbaat duidelijk. Waar wel een sterk effect op het tekstbegrip te verwachten is, zijn de percentages niet-verwante woorden die niet via een synoniem kunnen worden geïnterpreteerd. Deze zijn zowel voor de functiewoorden als de inhoudswoorden hoger voor het Fries

(2,0% en 5,9%) dan voor het Afrikaans (0,8% en 3,7%). Dit lijken misschien kleine verschillen, maar men moet bedenken dat een enkel niet-begrepen woord een volledige zin of zelfs een groter deel van de tekst oninterpreteerbaar kan maken. Vooral de laatste maat, dat wil zeggen maat C, maakt aannemelijk waarom het Fries voor Nederlandstalige lezers meer problemen oplevert dan het Afrikaans. Echter, het beeld is hiermee niet volledig.

Zoals gezegd, is het niet voldoende om te kijken hoeveel Afrikaanse en Friese woorden verwant zijn met het Nederlands. De verwantschap hoeft immers niet altijd even transparant te zijn voor de hedendaagse lezer. Daarom hebben we aan ieder Fries en Afrikaans woord een score toegekend die uitdrukt hoeveel moeite het de lezer kost om de betekenis ervan te doorzien. Het spreekt vanzelf dat de niet-verwante woorden maximaal ondoorzichtig zijn en de score 3 kregen toegekend. Interessanter is of de doorzichtigheid van de verwante woorden verschilt tussen het Fries en Afrikaans. De resultaten zijn te zien in Tabel 4, apart voor maat D (doorzichtigheid van de lexicale betekenis), maat E (doorzichtigheid van de grammaticale betekenis) en maat F (doorzichtigheid van de complete betekenis). De scores zijn ook omgerekend in percentages om het makkelijker te maken de drie maten te vergelijken. De afleidbaarheid van de lexicale betekenis van Friese functiewoorden is bijvoorbeeld $(1,27/3)100 = 42,3\%$.

	Fries			Afrikaans		
	functie	inhoud	totaal	functie	inhoud	totaal
D. afleidbaarheid lexicale betekenis (range 0-3)	1,24 (41,3)	1,45 (48,3)	1,33 (44,3)	0,40 (134,3)	0,63 (21,0)	0,50 (16,7)
E. afleidbaarheid grammaticale betekenis (range 0-2)	0,03 (1,5)	0,07 (3,5)	0,05 (2,5)	0,35 (17,5)	0,21 (10,5)	0,29 (14,5)
F. afleidbaarheid complete betekenis (range 0-5)	1,28 (22,7)	1,52 (30,4)	1,39 (27,8)	0,77 (15,4)	0,82 (16,4)	0,79 (15,8)

Tabel 4: Gemiddelde doorzichtigheid van de betekenis van de met het Nederlands verwante woorden (maat A en B), uitgesplitst naar woordtype (functiewoord en inhoudswoord). Hoe hoger het getal, hoe ondoorzichtiger de betekenis en hoe groter de belasting voor het tekstbegrip. Tussen haakjes zijn de scores omgerekend in percentages. Een *t*-toets voor onafhankelijke steekproeven liet zien dat alle verschillen tussen het Fries en het Afrikaans significant zijn op het 0,01 niveau.¹⁰

Uit Tabel 4 kan worden opgemaakt dat de lexicale betekenis van de met het Nederlands verwante woorden bij het Fries (1,33) veel moeilijker af te leiden is dan bij het Afrikaans (0,50). Dit geldt zowel voor de inhoudswoorden als voor de functiewoorden. Hier staat tegenover dat het afleiden van de grammaticale betekenis makkelijker is bij het Fries (0,05) dan bij het Afrikaans (0,29). Echter het tweede verschil is kleiner dan het eerste. Bovendien moet worden aangenomen dat de afleidbaarheid van de lexicale betekenis van een

¹⁰ Het was niet mogelijk een *t*-toets voor afhankelijke steekproeven uit te voeren omdat de Friese en de Afrikaanse teksten verschillend zijn opgelijnd met de Nederlandse teksten.

woord meer bijdraagt aan tekstbegrip dan de afleidbaarheid van de grammaticale betekenis. Al met al lijkt vooral maat D een goed inzicht te geven in de oorzaken van de lagere begripsscores voor het Fries dan voor het Afrikaans: bij verwante woorden is het doorzien van de lexicale betekenis in het Fries moeilijker dan in het Afrikaans.

Tenslotte hebben we de linguïstische afstand van het Afrikaans en Fries ten opzichte van het Nederlands berekend met behulp van de Levenshtein-maat (maat G). Een belangrijk verschil met de vorige maten is dat deze maat geheel automatisch is berekend op grond van de aangepaste opgelijnde teksten (in voorkomende gevallen zijn de volgordes van woorden aangepast en zijn de oorspronkelijke bronwoorden vervangen door synoniemen). De Levenshtein-maat drukt uit hoeveel letters de Afrikaanse en Friese woorden gemiddeld verschillen van de corresponderende Nederlandse woorden (zie 2.2.2). De uitkomsten zijn te zien in Tabel 5. De uitkomsten zijn helder. Ten eerste hebben de niet-verwante woorden (maat C) zeer hoge waarden voor beide talen. Dit kan ook niet anders, als er al letters overeenkomen dan berust dit op toeval. Hetzelfde geldt in iets mindere mate voor woorden die met elkaar verwant zijn via een paradigma (maat B). Vaak hebben deze een andere vorm (vergelijk Afr. *ons* en Ned. *wij*, Afr. *is* en Ned. *zijn*), maar het komt ook geregeld voor dat er enige overeenkomst is tussen de woorden (vergelijk de *h* in Fr. *harren* en Ned. *hun*). Het interessantst zijn de direct of via een synoniem verwante woorden (maat A). De Levenshtein-afstand is hier gemiddeld een stuk kleiner, wat men ook zou verwachten. Immers, deze categorie omvat naast afwijkende vormen ook veel identieke vormen. Vooral relevant is het feit dat de Levenshtein-afstand voor het Fries (totale afstand 34,2%) een stuk hoger is dan voor het Afrikaans (20,9%). Dit geeft dus aan dat in de categorie direct of via een synoniem verwante woorden de vorm van het geschreven Friese woord meer afwijkt van het Nederlands dan die van het geschreven Afrikaanse woord.

Net als bij de doorzichtigheidsscores in Tabel 4 zien we dat de Levenshtein-afstand van het Nederlands tot het Fries groter is dan tot het Afrikaans. Over alle woorden samen is de correlatie tussen de Levenshtein-afstanden en de scores voor de doorzichtigheid van de complete betekenis (maat F) .68 voor het Fries en .64 voor het Afrikaans. Beide coëfficiënten zijn significant, maar niet heel hoog. Naast overeenkomsten zijn er dus ook verschillen tussen de twee maten. De reden hiervoor is dat bij de Levenshtein-afstanden alle verschillen even zwaar tellen, terwijl bij de doorzichtigheidsscores rekening wordt gehouden met het communicatieve effect van de aard van de correspondenties. Zo krijgen sommige woordparen een doorzichtigheidsscore van 0, terwijl er wel degelijk sprake is van een spellingsverschil (zie voorbeelden in 2.2.2), wat bij de Levenshteinmaat tot een afstand leidt.

	Fries			Afrikaans		
	functie	inhoud	totaal	functie	inhoud	totaal
A. direct verwant of via synoniem	37,6	30,1	34,2	22,5	19,4	20,9
B. verwant via paradigma	67,1	-	67,1	61,9	63,3	61,9
C. niet-verwant	83,9	78,2	79,9	81,5	71,9	74,1

Tabel 5: Gemiddelde Levenshtein-afstand in Fries-Nederlandse en Afrikaans-Nederlandse woordparen in %. Een t-toets voor onafhankelijke steekproeven liet zien dat de verschillen tussen het Fries en het Afrikaans significant zijn op het 0,01 niveau voor maat A maar niet voor maat B en C.¹⁰

4 Conclusies en discussie

In dit onderzoek naar intertaalig tekstbegrip kwam naar voren dat Nederlandstalige lezers zonder enige kennis van het Fries en Afrikaans tot op zekere hoogte in staat zijn Friese en Afrikaanse krantenteksten van een gemiddelde moeilijkheidsgraad te begrijpen. Er zijn echter grote verschillen in het gemak en de mate van succes waarmee dit gebeurt. Het lezen van het Afrikaans levert relatief weinig problemen op: in een cloze-test werden vier van de vijf woorden correct in hun oorspronkelijke zinscontext teruggeplaatst. Het lezen van het Fries is veel moeilijker: het correct terugplaatsen lukte bij niet meer dan de helft van de woorden. Het commentaar van de proefpersonen achteraf ondersteunde deze resultaten. Op ons verzoek problematische woorden te noemen, volgde vaak de reactie dat dat met het Afrikaans niet ging, omdat men vrijwel alle woorden wel had begrepen, ofwel omdat het woord zelf duidelijk was ofwel omdat de betekenis uit de context afgeleid kon worden. Met betrekking tot het Fries kwam vaak de verzuchting dat er geen beginnen aan was, dat vrijwel alle woorden problemen opleverden. De resultaten van dit onderzoek suggereren dat Zuid-Afrikanen in de schriftelijke communicatie met Nederlandstaligen (grotendeels) hun eigen taal kunnen gebruiken, terwijl dit voor Friezen niet goed mogelijk is. Verder onderzoek zal moeten uitwijzen in hoeverre dit geldt voor alle typen van schriftelijk taalgebruik.

Een factor die vaak wordt benadrukt bij het verklaren van problemen bij intertaalige communicatie is de houding van de ontvanger (luisteraar of lezer). Daarbij wordt ervan uitgegaan dat gerapporteerde of gemeten begripsproblemen niet zozeer gebaseerd zijn op een gebrek aan transparantie van de betekenis van de taal (variëteit) in kwestie, maar veel eerder te wijten zijn aan een negatieve taalattitude: men zou de taal (variëteit) best *kunnen* begrijpen, maar men *wil* die niet begrijpen. Wolff (1959) geeft hiervan veel anekdotische voorbeelden uit verschillende landen in Afrika. Zo maakt hij melding van een asymmetrische relatie tussen de Nembe en Kalabari in Nigeria. Het Nembe en Kalabari lijken volgens Wolff zo erg op elkaar dat ze als dialecten van dezelfde taal dienen te worden beschouwd. De twee taalvariëteiten worden in aangrenzende gebieden gesproken. De sprekers van het Nembe verklaren geen enkel probleem te hebben met het begrijpen van het Kalabari; de sprekers van het Kalabari daarentegen beweren dat het Nembe een heel andere taal is en dat het voor hen volkomen onbegrijpelijk is, op een enkel los woord na. Deze asymmetrie is volgens Wolff geheel te verklaren uit het verschil in status van de twee taalvariëteiten. De Kalabari wonen vooral in de steden en vormen de grootste en economisch sterkste groep in het betreffende gebied. Ze kijken neer op de Nembe, die ze als arme neven beschouwen. Ze willen dan ook niet met hen en met hun taal geïdentificeerd worden. Andersom verklaren de Nembe dat het – prestigieuze – Kalabari erg lijkt op hun eigen taal en dat ze geen problemen hebben het te verstaan.

Helaas is het methodologisch erg lastig om aan te tonen of er sprake is van niet kunnen of niet willen. In het hier gepresenteerde onderzoek kwam naar voren dat Afrikaanse teksten makkelijker te begrijpen zijn voor Nederlandse lezers dan Friese teksten. De attitudes tegenover het Afrikaans en Fries zijn gemeten door middel van een zestal schalen met betrekking tot de houding tegenover de sprekers van de taal, de plaats waar de taal wordt gesproken en de taal zelf. In vier gevallen werd er een significant verschil gevonden, drie in het voordeel van het Afrikaans en één in het voordeel van het Fries. Alles bij elkaar

genomen waren de attitudes significant positiever tegenover het Afrikaans dan tegenover het Fries. Het kan niet worden uitgesloten dat deze positieve attitudes de motivatie om de Afrikaanse teksten te begrijpen heeft verhoogd en daardoor tot groter succes bij de uitvoering van de cloze-test heeft geleid.

In onze ogen dient het effect van de taalattitudes echter niet te worden overschat. Belangrijk in dit verband is het feit dat er *op individueel niveau* geen relatie bleek te zijn tussen de attitudes tegenover een taal en het begrip van die taal. Met andere woorden, het is niet zo dat een lezer die relatief positief staat tegenover het Fries c.q. het Afrikaans, het Fries c.q. het Afrikaans ook beter begrijpt. Ten tweede deden in dit onderzoek alleen personen mee die nauwelijks of geen contact hebben gehad met (sprekers van) het Afrikaans of Fries in een concrete communicatieve situatie. De kans dat de proefpersonen zich ooit daadwerkelijk hebben gestoord aan het optreden van Zuid-Afrikanen of Friezen of het gebruik van het Afrikaans of Fries is dus erg klein. De attitudes die aan het licht zijn gekomen, zijn hoogstwaarschijnlijk afgeleid van niet-emotioneel beladen, algemeen heersende stereotype ideeën. Ten derde dient ook de context waarin het onderzoek plaatsvond in de beschouwing te worden betrokken. De test is afgenomen bij talenstudenten, in de meeste gevallen als onderdeel van een cursus sociolinguïstiek. De proefpersonen zagen het als een leuke, uitdagende opdracht. Ze waren zelf heel benieuwd wat ze ervan konden maken, vooral omdat het voor de meesten de eerste keer was dat ze met het geschreven Afrikaans of Fries in aanraking kwamen. Wij hebben geen enkele weerstand tegen de taak of de betreffende talen kunnen constateren.

Wij zijn van mening dat de verschillen in de begrijpelijkheid van de Friese en Afrikaanse teksten vooral veroorzaakt zijn door linguïstische factoren.¹¹ Een eerste belangrijke factor is het aantal niet-verwante, en daarmee voor een lezer compleet ondoorzichtige woorden. Deze komen vaker voor in het Fries dan in het Afrikaans. Het niet kunnen interpreteren van een enkel woord kan desastreuze gevolgen hebben. Het kan ertoe leiden dat een hele zin niet wordt begrepen of zelfs een hele paragraaf. Een tweede belangrijke factor is de mate van afwijking van de woorden die wel verwant zijn met het Nederlands. Deze is in het Fries veel groter dan in het Afrikaans. Dit blijkt zowel uit de objectieve Levenshtein-afstand als uit de subjectieve doorzichtigheidsscores. Een derde factor, tenslotte, die in het voordeel van het Afrikaans kan hebben gewerkt is de spelling. Zoals we in 1.4 hebben betoogd, vertoont de spelling van het Afrikaans meer overeenkomsten met die van het Nederlands dan de spelling van het Fries.

Er zijn wel veel morfologische verschillen tussen het Afrikaans en het Nederlands, maar deze betreffen vooral vereenvoudigingen. Voor een Nederlandse lezer is dit vereenvoudigde systeem ongewoon, maar het is de vraag hoe erg het is voor tekstbegrip. In een tekst is over het algemeen veel redundantie aanwezig, waardoor allerlei onderscheidingen niet expliciet hoeven te worden uitgedrukt. De morfologische verschillen tussen het Fries en

¹¹ Eigenlijk wilden we het verband met begripsscores analyseren door middel van correlatieve technieken. Daarvoor zijn meerdere meetpunten nodig. We hebben deze proberen te verkrijgen door de tekst op te delen in brokken tekst met telkens als centrale element een trefwoord uit de cloze-test. Vervolgens is het percentage correct teruggeplaatste woorden gecorreleerd met de verschillende linguïstische maten. Geen enkele correlatie was significant, wat ook wel te verwachten was gezien de complexiteit van het proces waarmee proefpersonen tot tekstbegrip komen.

Nederlands zijn van een geheel andere aard. Hier wordt de Nederlandse lezer geconfronteerd met uitgangen die hij niet kent. In dit geval is het niet alleen een kwestie van even wennen; dergelijke onbekende uitgangen scheppen waarschijnlijk wel onbegrip. Er waren weinig syntactische verschillen tussen het Nederlands en de twee testtalen in ons materiaal; op dit punt leveren beide talen waarschijnlijk even weinig problemen op.

Het hier beschreven onderzoek betreft het eerste in een reeks onderzoeken naar de onderlinge begrijpelijkheid van het gesproken en geschreven Fries, Afrikaans en Nederlands. In de nabije toekomst zullen we resultaten presenteren van onderzoek dat op meerdere manieren is uitgebreid. In het huidige onderzoek hebben we onderzocht hoe goed sprekers van het Nederlands Fries en Afrikaans kunnen lezen, maar het is andersom ook interessant te onderzoeken of sprekers van het Afrikaans het Nederlands kunnen lezen (voor Friestaligen heeft dit geen zin). Als de begrijpelijkheid van de twee talen niet symmetrisch is, zou bekeken moeten worden of dit verklaard kan worden door een asymmetrie in de linguïstische afstanden. Verder zal een vergelijking worden gemaakt met de onderlinge verstaanbaarheid van gesproken Fries, Afrikaans en Nederlands. De verstaanbaarheid van gesproken taal zal worden getoetst door de proefpersonen woorden in isolatie in hun eigen taal te laten vertalen en door hun een aantal open vragen te laten beantwoorden over een lopende tekst. Dezelfde taken zullen ook voor de eigen taal worden afgenomen, zodat we een referentiescore krijgen waartegen de testresultaten kunnen worden afgezet. Het onderzoek is zo opgezet dat het mogelijk zal zijn een vergelijking te maken met de onderlinge verstaanbaarheid van de drie Scandinavische talen. Hierbij zal gebruik worden gemaakt van materiaal dat op het moment wordt verzameld in Scandinavië met steun van de Noordse Raad. We hopen dat deze vergelijking nieuwe inzichten kan geven in de mate waarin en de manier waarop mensen een nauw verwante taal begrijpen.

● Bibliografie

Bezooijen, Renée van & Rob van den Berg (1999a). Taalvariëteiten in Nederland en Vlaanderen: hoe staat het met hun verstaanbaarheid? *Taal en Tongval* 51, 15-33.

Bezooijen, Renée van & Rob van den Berg (1999b). Verstaanbaarheid van het Gronings, Fries, Limburgs en West-Vlaams. Waar zitten de problemen? *Handelingen van de Derde Sociolinguïstische Conferentie, Lunteren*, 49-60.

Bezooijen, Renée van & Rob van den Berg (1999c). Word intelligibility of language varieties in the Netherlands and Flanders under minimal conditions. In: Reneé van Bezooijen & René Kager (red.), *Linguistics in the Netherlands 1999*. Amsterdam/Philadelphia: Benjamins, 1-12.

Bezooijen, Renée van & Rob van den Berg (1999d). Hoe verstaanbaar is het Fries voor Friestaligen? *Philologia Frisica anno 1999*. Ljouwert: Fryske Akademy, 9-26.

Björnsson, Carl Hugo (1968). *Läsbarhet* [leesbaarheid]. Stockholm: Liber.

Börestam Uhlmann, Ulla (1994). *Skandinaver samtaler. Språkliga och interaktionella strategier i samtal mellan danskar, norrmän och svenskar* [Gesprekken tussen Scandinaviërs. Talige en interactionele strategieën in gesprekken tussen Denen, Noren en Zweeden]. Uppsala: Uppsala Universiteit.

- Braunmüller, Kurt & Ludger Zeevaert (2001).** *Semikommunikation, rezeptive Mehrsprachigkeit und verwandte Phänomene. Eine bibliographische Bestandsaufnahme.* Arbeiten zur Mehrsprachigkeit – Folge B, nr. 19. Universität Hamburg.
- Budovičová, Viera (1987).** Literary languages in contact (A sociolinguistic approach to the relation between Slovak & Czech today). In: Jan Chloupek, Jirí Nekvapil et al. (red.), *Reader in Czech sociolinguistics.* Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 156-175.
- Eden, Petrus van (1998).** *Afrikaans hoort by Nederlands. Ons Afrikaanse taalverdriet.* Howick: Brevitas.
- Floyd Smith, James (1980).** *Language and language attitudes in a bilingual community: Terherne (Friesland).* Ljouwert/Groningen: Fryske Akademy/Rijksuniversiteit Groningen.
- Gooskens, Charlotte & Wilbert Heeringa (2004).** The Position of Frisian in the Germanic Language Area. In: Dicky Gilbers, Maartje Schreuder & Nienke Knevel (red.), *On the boundaries of phonology and phonetics.* Groningen: Rijksuniversiteit Groningen, 61-87.
- Gorter, Durk (2003).** Nederlands en Fries op gespannen voet? Over ontwikkelingen en taalverhoudingen in Fryslân. In: Jan Stroop (red.), *Waar gaat het Nederlands naartoe? Panorama van een taal.* Amsterdam: Bert Bakker, 84-94.
- Gorter, Durk & Reitze Jonkman (1995).** *Taal yn Fryslân op 'e nij besjoen.* Leeuwarden: Fryske Akademy.
- Haugen, Einar (1966).** Semicommunication: The language gap in Scandinavia. *Sociological Inquiry* 36, 280-297.
- Heeringa, Wilbert (2004).** *Measuring dialect pronunciation differences using Levenshtein distances.* Groningen: Groningen dissertations in linguistics (Grodil).
- Hickerton, Harold, Glen D. Turner & Nancy P. Hickerton (1952).** Testing procedures for estimating transfer of information among Iroquois dialects and languages. *International Journal of American Linguistics* 18, 1-8.
- Hoppenbrouwers, Cor & Geer Hoppenbrouwers (2001).** *De indeling van de Nederlandse streektalen.* Assen: Van Gorcum.
- Jensen, John B. (1989).** On the mutual intelligibility of Spanish and Portuguese. *Hispania* 72, 849-852.
- Jonkman, Reitze J. (1982).** *Paadwizers. Een onderzoek naar de sociale beoordeling van enkele in Friesland gesproken taalvariëteiten m.b.v. de matched guise techniek.* Interne Publikatie Rijksuniversiteit Groningen.
- Jonkman, Reitze J. (1996).** Non-Convergent Discourse (in Friesland) as a special type of codeswitching. Paper voor het *Sociolinguistics Symposium* 11, Cardiff.
- Maurud, Øivind (1976).** *Nabospråksforståelse i Skandinavia. En undersøkelse om gjensidig forståelse av tale- og skriftspråk i Danmark, Norge og Sverige* [Onderlinge verstaanbaarheid van talen in Scandinavië. Een onderzoek naar wederzijdse begrip van geschreven en gesproken taal in Denemarken, Noorwegen en Zweden]. Stockholm: Nordiska rådet.
- Pierce, Joe E. (1952).** Dialect distance testing in Algonquian. *International Journal of American Linguistics* 18, 203-210.

- Trudgill, Peter & Howard Giles (1978).** Sociolinguistic and linguistic value judgments: correctness, adequacy, and aesthetics. In: Frank Coppieters & Didier Goyvaerts (red.), *Functional studies in language and literature*. Gent: Story-Scientia, 167-190.
- Webb, Vic (2002).** *Language in South Africa. The role of language in national transformation, reconstruction and development*. Amsterdam: John Benjamins.
- Wolff, Hans (1959).** Intelligibility and inter-ethnic attitudes. *Anthropological Linguistics* 1, 34-41.
- Ytsma, Jehannes (1995).** *Frisian as first and second language*. Ljouwert: Fryske Akademy.
- Zeevaert, Ludger (2004).** *Interskandinavische Kommunikation. Strategien zur Etablierung von Verständigung zwischen Skandinaviern im Diskurs*. Hamburg: Dr. Kovač.

Appendix A

De Friese versie van de relatie-test

Hier staan 20 woorden. Vul deze in in de onderstaande Friese tekst.

al	dwaan	eksplodyf	fantastysk	ferhalen
hawwe	knappe	lang	leit	lestige
misbrûk	moatte	nea	pear	soms
teloarsteld	ûnbetroubere	wurden	wurket	ynternet

Net lang mei ljocht hier mar in lytse, keale sukkel

Jierliks sykje tsientûzenen frijgesellen fia in relaasjebemiddelingsburo of op ----- nei in partner. ----- mei súkses, faak ek net. It docht bliken dat ----- manlju yn it echt âld en ûnsjoch binne, en ----- buro's binne nearne te finen sadree't it ynskriuwjild oermakke is.

It klikte ----- ûnder it chatten. De jonge mei wa't Annemarie op ynternet yn kontakt kommen wie, foldie oan al har easken: hy wie ----- en sportyf en hie ljocht hier. Skreau er. "Mar by it earste ôfspraakje yn it kafee siet der in sukkel op my te wachtsjen", sei de 27-jierrige frou. "Hy wie lyts, keal en seach der ek nochris tsien jier âlder út as de leeftyd dy't er op 'e side opjûn hie." Annemarie wiksele trije ----- mei de man en gong lilik en teloarsteld fuort. Dat mearke wie út.

Foar sokke klanten is Joke Pronk oansteld. Sy ----- foar de Algemiene Ferein Relaasjeburo's (AFR). In ----- saak. "Dy minsken binne -----", neffens Pronk, "Se hawwe faak neat oan it werom beteljen fan in ----- hûndert euro, se wolle benammen stoom ôfblaze." Pronk ----- fêst hokker buro's harren ôfspraken net neikommen binne en dielt 'giele kaarten' út.

It tal bemiddelingsburo's is de ôfrûne jierren - benammen op ynternet - ----- groeid. Der binne der ----- fjouwer- oant fiifhûndert. Mei de groei nimt ek it ----- ta. It docht bliken dat in soad ynternetburo's ferdwûn binne sadree't it ynskriuwjild oermakke is. "Ynienen besteane dy siden net mear. Of se ----- in kantoar yn Kazachstan." Pronk is op 'e hichte fan de -----, mar dy dogge harren neffens har net foar by de fyftjin buro's mei in AFR-karmerk, dêr't sy foar wurket. Sy riedt minsken oan -----, harren eigen e-mailadres te jaan, mar allinnich te mailen fia de side. "As minsken ôfprate wolle, advisearje wy mei klam dat te ----- op in iepenbier plak. It binne wier net allinnich psychopaten dy't op ynternet in frou sykje, sa't guon sizze, mar jo ----- wol foarsichtich wêze.

De Afrikaanse versie van de relatie-test

Hier staan 20 woorden. Vul deze in in de onderstaande Afrikaanse tekst.

aantreklike	al	blyk	doen	eksplosief
fantasties	internet	lank	misbruik	moeilike
moet	nooit	onbetroubare	paar	soms
stel	teleurgesteld	verhale	werk	woorde

Nie lank en blond nie maar 'n klein, kaalkop lamsak

Jaarliks soek tienduisende alleenlopers via 'n verhoudingsbemiddelingsagentskap of op die ----- na 'n metgesel. ----- met sukses, maar ook dikwels daarsonder. ----- mans blyk in werklikheid oud en lelik, en ----- agentskappe verdwyn skoonveld sodra die inskryfgeld betaal is.

Dit het ----- geklink in die kletskamer op die net. Die ou met wie Annemarie op die internet in kontak gekom het, het aan al haar vereistes voldoen: hy was -----, blond en atleties. Het hy geskryf. “Maar tydens die eerste afspraak in die kroeg het daar 'n lamsak op my gesit en wag,” sê die 27-jarige vrou. “Hy was klein, kaalkop en het ook nog tien jaar ouer gelyk as die ouderdom wat hy op my webtuiste opgegee het.” Annemarie het drie ----- gewissel met die man en het kwaad en teleurgesteld vertrek. Die sprokie was verby.

Vir sulke kliënte is Joke Pronk aangestel. Sy ----- vir die Algemene Vereniging Verhoudingsagentskappe (AVV) en bemiddel in geskille tussen kliënt en verhoudingsagentskap. 'n ----- saak. “Die mense is -----,” aldus Pronk, 'n ----- honderd euro terugbetaling bied dikwels min troos, hulle wil veral stoom afblaas.” Pronk ----- vas watter agentskappe nie hul afspraak nagekom het nie en deel 'geel kaarte' uit.

Die aantal verhoudingsagentskappe het die afgelope jare – met name op die internet ----- gegroei. Daar is ----- vier – à vyfhonderd (op die net). Met die groei neem die ----- ook toe. Baie internetagentskappe blyk te verdwyn sodra die inskryfgeld betaal is. “Skielik bestaan die webwerwe nie meer nie. Of hulle ----- 'n kantoor in Kazachstan te hê.” Pronk ken die -----, maar dit kom volgens haar nie voor by die vyftien agentskappe met 'n AVV-keurmerk, waarvoor sy werk, nie. Sy raai kliënte aan om ----- 'n eie e-posadres te gee nie, maar alleen e-posse te stuur via die webwerf. “As mense afspraak wil maak, adviseer ons nadruklik om dit te ----- op 'n openbare plek. Dit is regtig nie net psigopate wat op die internet na 'n vrou soek soos sommiges beweër nie, maar jy ----- wel versigtig wees.

Connectieven, spreker-betrokkenheid en semantische lagen

Hoe *daarom* en *dus* zich gedragen in niet-declaratieve omgevingen

HENK PANDER MAAT & LIESBETH DEGAND*

Abstract

This article presents an analysis of the Dutch causal connectives *dus* ('so') and *daarom* ('that's why' / 'for this reason') in interrogative and imperative sentences. Two issues are at stake. First, it is generally assumed that connectives in non-declarative contexts mark speech-act relations, that is they make explicit the reason for issuing an utterance. However, a more detailed examination in terms of Dik's FG-framework, using both introspective and corpus data, reveals that connectives in non-declarative contexts may relate different semantic entities, often at other (lower) levels than the utterance level. *Daarom* selects only propositional referents as its second relational segment, while *dus* may operate on attitudes and utterances as well in the second segment. The second theoretical issue under investigation is how the FG-layers relate to the concept of Speaker Involvement, which has been proposed earlier by the authors as the primary dimension that distinguishes connectives in the same field. On the basis of the corpus data it is argued that the distribution and meaning of connectives cannot be fully accounted for in terms of the FG-layers they bring into play, and that a more abstract notion such as Speaker Involvement is needed as well. Nevertheless, the FG-notion of layering is shown to be very fruitful in research into coherence relations and connectives.

I Inleiding

Sommige causale connectieven kunnen voorkomen in motiveringen die gekoppeld zijn aan niet-declaratieve zinstypen. Het inmiddels stereotiepe voorbeeld van Sweetser (1990:77) is:

- (1) What are you doing tonight, because there's a good movie on.

* Dit onderzoek wordt financieel gesteund door FRFC-Project Nr 2.4551.03 van de Franstalige Gemeenschap van België. Liesbeth Degand is onderzoeker aan het FNRS (Nationaal Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek). Adres van de auteurs: Henk Pander Maat, Universiteit Utrecht, Vakgroep Nederlands/Utrecht Institute of Linguistics OTS, Trans 10, 3512 JK Utrecht; Liesbeth Degand, Université catholique de Louvain, Centre for Text and Discourse Studies, Place B. Pascal 1, B-1348 Louvain-la-Neuve, e-mail: degand@lige.ucl.ac.be.

Ook in het Nederlands zijn zulke constructies mogelijk. In voorbeeld (2), afkomstig uit het Corpus Gesproken Nederlands, speelt men een spelletje waarin punten beloofd worden met symbolische stukjes goud:

- (2) A ggg. oké. ik heb uh drie puntjes gescoord.
 B zo. hatsiekiedee.
 A die.
 B en that's it.
 A *dus* mag ik drie goud?

Deze voorbeelden drukken een *speech-act*-relatie uit (Sweetser 1990, Pander Maat & Degand 2001:225-226; we spreken verder van 'taalhandelingsrelatie'). In het Nederlandse voorbeeld wordt het connectief *dus* gebruikt om een verband te leggen tussen twee uitingen, waarbij de uiting in S1 (*ik heb drie puntjes gescoord*) het stellen van de vraag in S2 (*mag ik drie goud*) motiveert.

In Sweetser's (1990) domeintheorie wordt gesteld dat connectieven (maar ook modale werkwoorden en bijwoorden) kunnen functioneren op drie verschillende niveaus of domeinen: het inhoudelijke (content), het epistemische en het taalhandelingsdomein.¹ In (3) en (4) zien we voorbeelden van inhoudelijke causale relaties, (5) en (6) illustreren epistemische relaties:

- (3) Het ijzelt vanavond. Daarom is het glad op de weg.
 (4) Ik moest nog werken. Daarom ging ik naar huis.
 (5) Het ijzelt vanavond. Dus zal het wel glad zijn op de weg.
 (6) Het licht brandt bij de burens. Dus ze zijn terug van vakantie.

Het verschil tussen (3) en (4) is dat in (3) sprake is van een oorzaak-gevolg relatie en in (4) van een reden-handelingsrelatie; men spreekt ook wel van *non-volitionele* en *volitionele* relaties. Het verschil tussen (5) en (6) is dat in (5) de redenering de richting volgt van de causaliteit in de wereld, terwijl in (6) wordt teruggedeneerd van gevolg naar oorzaak (men spreekt hier van *abductie*).

Welke relatie door een connectief wordt uitgedrukt, kan volgens Sweetser alleen contextueel worden bepaald: "Given sufficient context, we can almost always force either a content-conjunction reading or an epistemic-conjunction reading" (Sweetser 1990:77). De relatie op taalhandelingsniveau vormt echter een uitzondering op deze regel: "(...) if an utterance is imperative or interrogative in form, then it cannot reasonably be causally conjoined to another utterance except at the speech-act level;" (Sweetser 1990:78).

In dit artikel willen we de taalhandelingsrelatie nauwer onder de loep nemen. Enerzijds willen we onderzoeken of, in navolging van Sweetser, causaal verbonden interrogatieven en imperatieven inderdaad systematisch functioneren op het taalhandelingsniveau. Anderzijds willen we nagaan hoe de Nederlandse voorwaarts causale connectieven² *dus*

1 Een andere versie van deze driedeling vinden we in Verstraete (1998).

2 Voorwaarts causale connectieven (*dus, daarom, daardoor, ...*) leiden een gevolg in S2 in dat ze verbinden met een oorzaak in S1; achterwaarts causale connectieven (*omdat, want, doordat, ...*) leiden een oorzaak in die ze verbinden met een gevolg.

en *daarom* zich in een dergelijke context gedragen. We hebben elders reeds betoogd dat het Nederlands restricties kent op de domeinen waarin connectieven kunnen voorkomen (Degand 2001, Degand & Pander Maat 2003, Pander Maat & Degand 2001, Pander Maat & Sanders 2000, Pit 2003, Pit, Pander Maat & Sanders 1997). In de taalhandelingsrelatie in (2) lijkt *daarom* niet te kunnen worden gebruikt. De vraag rijst of dit het gevolg is van een syntactische incompatibiliteit met de interrogatieve modus van de tweede zin, dan wel of er een semantische incompatibiliteit bestaat tussen *daarom* en het taalhandelingsdomein. Terwijl dergelijke niet-declaratieve voorbeelden in introspectief werk gebruikt worden om verschillen tussen connectieven te illustreren en om Sweetsers domeintheorie te staven, is er zelden authentiek materiaal gepresenteerd, wellicht omdat deze voorbeelden zo weinig frequent zijn. Daarom is een systematische analyse van causale connectieven in niet-declaratieve contexten gewenst.

De invalshoek die we daarbij kiezen is de vraag naar de relatie tussen de semantische kenmerken van *dus* en *daarom* enerzijds en hun syntactische distributie anderzijds. Om te beginnen lijken de connectieven te verschillen in de restricties die ze opleggen aan de modus van de uiting waarin ze voorkomen. In eerder werk (Pander Maat & Degand 2001, Degand & Pander Maat 2003) hebben we betoogd dat hoog subjectieve connectieven (cf. infra) zoals *want* en *dus* kunnen voorkomen in niet-declaratieve contexten met relaties op het niveau van de taalhandeling, terwijl connectieven zoals *omdat* en *daarom*, die een mindere mate van subjectiviteit uitdrukken, dit niet kunnen. De verklaring hiervoor was geheel semantisch: taalhandelingsrelaties vormen hoog subjectieve contexten, waarin alleen hoog subjectieve connectieven passen (zie par. 2). De combineerbaarheid van deze subjectieve connectieven met vraagzinnen zou echter ook simpelweg verklaard kunnen worden uit hun woordsoort: nevenschikkende voegwoorden als *want* en *dus* kunnen nu eenmaal per definitie verbonden worden met alle syntactische modi; *maar* en *en* kunnen dat ook. Evenzo is het logisch dat onderschikkende voegwoorden als *omdat* niet kunnen worden gecombineerd met interrogatieven en imperatieven, terwijl voegwoordelijke bijwoorden als *daarom* en *daarentegen* per definitie nooit voorop kunnen staan in niet-declaratieve zinnen. Vergelijk:

- (7) (Kaartjesverkoopster in bioscoop tegen kind:)

Deze film is voor twaalf jaar en ouder. **Daarom* hoe oud ben je?

De woordklasse is echter geen afdoende verklaring. Ten eerste komt *dus* niet alleen voor als voegwoord, maar ook als bijwoordelijk element dat op allerlei plaatsen in de zin kan staan. In het corpus dat werd gebruikt door Pander Maat & Sanders (2000), vertoonde 76% van de fragmenten bijwoordelijk gebruik van *dus*. Ook in vraagzinnen kan *dus* bijwoordelijk gebruikt worden:

- (8) Jij gaat tóch al naar de bibliotheek vanmiddag.
(a) *Dus* kun jij mijn boeken ook even terugbrengen?
(b) Kun jij *dus* mijn boeken ook even terugbrengen?
(c) Kun jij mijn boeken *dus* ook even terugbrengen?

Ten tweede kan het bijwoord *daarom* wel degelijk in een vraagzin voorkomen, zolang het niet aan het begin staat. Vergelijk het volgende voorbeeld, afkomstig uit een roman:

- (9) Zelfs Patrick, die op door-de-weekse dagen meestal door de wekker heen sliep en door zijn moeder praktisch uit bed gesleurd moest worden, was deze zondagochtend wakker toen de zon net over de horizon gluurde. Dat gebeurde al vroeg, want het was de eerste dag van de wintertijd. De vorige avond had hij alle klokken in huis een uur achteruit gezet. Was hij *daarom* zo vroeg wakker?

De relatie in dit fragment is non-volitioneel (oorzaak-gevolg). Wanneer de vraagzin echter een taalhandelingsrelatie onderhoudt met het vorige segment, kan *daarom* niet worden gebruikt:

- (7)b Deze film is voor 12 jaar en ouder. *Hoe oud ben je *daarom*?

Om deze twee redenen proberen we de distributieve verschillen niet primair te koppelen aan de woordklasse van het betreffende connectief, maar aan zijn betekenis. Verschillen in woordklasse zijn in ons perspectief eerder een bijverschijnsel van de verschillen in semantisch profiel van de betreffende connectieven, net zoals de genoemde distributieve verschillen dat zijn. Bouwend op eerder werk willen we dit semantische profiel beschrijven in termen van de mate van Spreker-Betrokkenheid (SB) die een connectief meebrengt (par. 2). In dit onderzoek gaan we echter meer dan tot dusver in op de grammaticale contexten die samengaan met een gegeven semantisch profiel. De relatie tussen de semantische en de grammaticale kenmerken willen we hier in kaart brengen met de semantische lagen die onderscheiden zijn in het kader van Diks Functionele Grammatica (Dik 1997a,b; Vet 1998a,b). We willen nagaan in hoeverre het SB-profiel van connectieven samenhangt met de semantische lagen waarop zij betrekking hebben. Op die manier hopen we het begrip SB uit te werken en te verhelderen.

De opbouw van het artikel is verder als volgt. In paragraaf 2 omschrijven we het spreker-betrokkenheid als eigenschap van connectieven. In paragraaf 3 geven we een overzicht van de semantische lagen die in FG worden onderscheiden. We beschrijven vervolgens in paragraaf 4 op introspectieve wijze hoe *dus* en *daarom* zich verhouden tot deze semantische lagen; in paragraaf 5 doen we dat in het bijzonder voor niet-declaratieve contexten. Daaruit vloeien hypothesen voort die getoetst worden in een corpusanalyse (par. 6, 7 en 8). In paragraaf 9 bespreken we een specifiek metacommunicatief gebruik van *dus en daarom*, en we besluiten met conclusies (par. 10).

● 2 Spreker-betrokkenheid en connectieven

In eerder werk (Pander Maat & Degand 2001, Degand & Pander Maat 2003) hebben we beargumenteerd dat causale connectieven geordend kunnen worden op een schaal van Spreker-Betrokkenheid (SB). SB is een karakteristiek van de relatie die wordt uitgedrukt door het connectief en verwijst naar de mate waarin de spreker impliciet betrokken is bij het tot stand brengen van de causale relatie. Vier relationele kenmerken kunnen de sprekersassumpties

op de voorgrond brengen en op die wijze de graad van SB van de relatie doen toenemen:

- (i) De mate waarin de causale relatie in de tekst correspondeert met een relatie in de wereld buiten de spreker: hoe lager deze correspondentiegraad, hoe hoger de graad van SB (zie voorbeeld (10));
- (ii) De mate waarin de relatie gebaseerd is op assumpties van een bewust handelende of conceptualiserende participant: hoe hoger deze bewuste betrokkenheid, hoe hoger de graad van SB;
- (iii) De mate van impliciete realisering van de protagonist: hoe impliciet de protagonist, hoe hoger de graad van SB; bij expliciete realisering wordt de protagonist deel van de inhoud van de uiting; een hoge SB wordt gedefinieerd als een belangrijke aanwezigheid 'achter de schermen';
- (iv) De afstand tussen spreker en participant en die tussen het moment van spreken en het moment waarop de relatie zich afspeelt: hoe korter deze afstand, hoe hoger de graad van SB. Dat wil bijvoorbeeld zeggen dat relaties met eerste- en tweede-persoonsparticipanten subjectiever zijn dan die met derde-persoonsparticipanten.

De relaties met de hoogste SB zijn die relaties die door een impliciet gehouden spreker gelegd worden in het hier en nu van de spreksituatie (*taalhandelingsrelaties*). De relaties met de laagste SB zijn de relaties waarin twee situaties in de wereld met elkaar in feitelijk causaal verband worden gebracht, waarbij de spreker zich op de achtergrond houdt (non-volitionele relaties, zie (3) hierboven). Tussen deze twee polen bevinden zich nog de volitionele relaties zoals die in (4) hierboven en de epistemische relaties zoals die in (5) en (6) hierboven. Epistemische causale relaties hebben een hogere mate van SB dan volitionele relaties, omdat het consequens van de relatie hier geen gebeurtenis in de externe realiteit is maar een attitude; abductieve relaties zoals in (6) scoren hoger op de SB-schaal dan andere epistemische relaties omdat in abductie meer afstand wordt genomen van de causale relatie in de externe realiteit (voor meer details zie Pander Maat & Degand (2001)).

SB heeft niet alleen betrekking op de causale relaties. Ook causale connectieven, als prototypische markerings van deze relaties, kunnen op de SB-schaal worden geordend. De plaats die een connectief op de schaal inneemt, weerspiegelt zich in grote lijnen in zijn distributie: in het algemeen zal een connectief met een hoge SB voorkomen in contexten die daarmee in overeenstemming zijn. Daardoor wordt het mogelijk het gebruik van de connectieven te voorspellen (Pander Maat & Degand 2001).

Maar er is geen een-op-een relatie tussen graden van SB en bepaalde coherentierelaties. Een relatie kan nog verschillende graden van SB toelaten. Een connectief kan dus een gegeven relatie meer of minder subjectief maken. Maar er zijn wel grenzen aan het toepassingsgebied van een connectief. In sommige contexten kan een connectief onaanvaardbaar zijn, namelijk wanneer het een graad van SB uitdrukt die buiten het bereik van de relatie ligt. Vergelijk:

- (10) Het licht brandt, *?daarom / dus* zijn de burens thuis.

De relatie in (10) is een abductieve epistemische relatie. Zo'n relatie wordt gekenmerkt door een hoge graad van SB: ze is niet aanwezig in de externe realiteit en ze veronderstelt

een impliciete, eerste-persoonsprotagonist, op wiens assumpties de relatie gebaseerd is (dat je op basis van het feit dat het licht brandt kunt concluderen dat de burens thuis zijn). In een dergelijke context passen enkel connectieven met een hoge graad van SB, zoals *dus*, en is *daarom* niet geschikt omdat het een te lage graad van SB uitdrukt.

Wat is nu binnen het SB-perspectief tot dusver de verklaring voor de combineerbaarheid van connectieven met een hoge graad van SB met interrogatieve zinnen in taalhandelingsrelaties? Zulke relaties moeten om de volgende redenen aan de top van de SB-hiërarchie worden geplaatst:

- De relatie wordt gelegd door een impliciete spreker.
- De relatie wordt gelegd in het 'hier en nu' van de spreek situatie.
- De relatie steunt op assumpties ten aanzien van de motivatie voor taaluitingen die voor rekening komen van de spreker.

Om een idee te krijgen van de kracht van de genoemde assumpties vergelijken we de volgende voorbeelden.

- (11)a Er is een probleem. *Daarom* moeten we wat doen.
 (11)b Er is een probleem. *Dus* we moeten wat doen.
 (11)c Er is een probleem. *Dus* wat doen we?

De assumptie dat er bij problemen iets gedaan moet worden, wordt in (11)b als sterker gepresenteerd dan in (11)a. Door het gebruik van *dus* geeft de spreker te kennen dat hij aanneemt dat de hoorder een soortgelijke conclusie zou trekken, met het gebruik van *daarom* is dit niet het geval. Dit verklaren we ermee dat het connectief *dus* een hogere mate van SB uitdrukt dan *daarom*. Maar waar het ons hier om gaat is het verschil tussen (11)b en (11)c. De assumptie die in (11)c onderliggend is, is niet alleen de assumptie dat er bij problemen iets gedaan moet worden. In (11)c wordt ook verondersteld dat de toehoorder bereid is om, gezien het feit dat er een probleem is, terstond te gaan nadenken over de vraag wat er dan gedaan moet worden en daar iets over te zeggen.

Tot zover een verklaring in termen van SB. Maar de vraag blijft wel waarom laag-subjectieve connectieven als *daarom* überhaupt voorkomen in vraagzinnen. Er lijkt dus geen syntactische incompatibiliteit te bestaan tussen *daarom* en de interrogatieve modus (cf. par. 1). Toch is het niet aannemelijk dat *daarom* in (9) wordt gebruikt om de vraag als taalhandeling te motiveren. Sweetser neemt dus ten onrechte aan dat causaal verbonden interrogatieven systematisch tot het taalhandelingsdomein behoren (cf. par. 1). Er moet een ander *niveau* zijn in de voorgaande zin waarop *daarom* van toepassing is, en wel een niveau dat past bij de minder hoge graad van SB die eigen is aan *daarom*.

Zoals reeds vermeld willen we trachten aan te tonen dat die niveaus waarop connectieven functioneren geformuleerd kunnen worden in termen van de semantische lagen die in Diks Functionele Grammatica (FG) onderscheiden worden. Ten opzichte van de domeintheorie van Sweetser en de schaal van Spreker-Betrokkenheid zoals hierboven beschreven, biedt het FG-model van semantische lagen het voordeel dat het om een semantische organisatie gaat die directe grammaticale gevolgen heeft op zinsniveau, m.a.w. de keuze van de ene of de andere laag is gekoppeld aan grammaticale kenmerken. We willen dus nagaan

of de onderscheiding in semantische lagen à la FG een geschikt apparaat is om de relatie te expliciteren tussen de semantische kenmerken van de connectieven (hun SB-profiel) en de lagen waarop ze opereren (zie par. 4).

3 Semantische lagen in FG

We volgen hier in grote lijnen Diks FG-model (1997a) van semantische lagen met inachtneming van de modificaties daarin voorgesteld door Vet (1998a,b). We schetsen eerst kort de verschillen tussen de modellen van beide auteurs en bespreken daarna de verschillende semantische lagen.

Vet (1998b) wijkt op twee punten af van het lagen-model zoals voorgesteld door Dik (1997a). Het hoogste niveau van de hiërarchie vat hij niet op als speech act maar als uiting (“utterance”) en het niveau daaronder noemt hij niet *propositie* maar *utterance content*. We verschillen van Vet op twee terminologische punten. Wij volgen zijn afwijzing van het gebruik van de term *propositie*, omdat het op dit niveau eerder gaat om propositionele attitudes dan om proposities. Maar omdat Vets term *utterance content* voor verwarring zou kunnen zorgen tussen *utterance* aan de ene kant en *propositional content* aan de andere kant, duiden wij dit niveau verder aan als *gemodaliseerde propositie*.

Een tweede verschil is dat we de term *situatie* gebruiken om de referent van de propositionele inhoud aan te duiden, terwijl Vet nog spreekt van *possible fact*. Dit was echter juist de term die Dik (1997a) gebruikt om de referent van “zijn” propositionele niveau aan te duiden; en zoals we net zagen krijgt dit niveau bij Vet een andere naam omdat het ook attitudes van de spreker bevat. In onze benadering is de referent van een propositie een temporeel gelokaliseerde ‘state of affairs’. Omdat in het FG-kader de ‘state of affairs’ (SoA) gebruikt wordt als aanduiding van een niet gelokaliseerde stand van zaken, geven we de voorkeur aan de term *situatie*.

Het model wordt samengevat in Tabel 1. We geven de onderste laag (*terms*) niet weer, omdat die niet van belang is voor de karakterisering van de hier onderzochte connectieven.

Semantische Laag	Laag bestaat uit:
<i>Uiting</i> Referent: boodschap	Illocutionaire operator + gemodaliseerde propositie [+ illocutionaire satellieten]
<i>Gemodaliseerde propositie</i> Referent: attitude	[Modale operator] + propositionele inhoud [+ modale satellieten]
<i>Propositionele inhoud</i> Referent: situatie	Temporele operator + kernpredicatie [+ propositionele satellieten]
<i>Kernpredicatie</i> Referent : gemodificeerde ‘event type’	Aspectuele operator + nucleaire predicatie
<i>Nucleaire predicatie</i> Referent: event type	(verbaal) predicaat + termen [+ predicatie satellieten]

Tabel 1. Semantische lagen volgens Vet (1998b) [onze terminologie resp. vertaling]

De lagen zijn hiërarchisch geordend in die zin dat elke laag als component opgenomen is in de laag erboven, samen met operatoren en satellieten die specifiek tot deze laag behoren. Zo wordt, bijvoorbeeld, een *nucleaire predicatie*, viz. de beschrijving van een event type, een

kernpredicatie door er een aspectuele operator aan toe te voegen³; een *kernpredicatie* wordt op zijn beurt een *propositionele inhoud* door er een temporele operator aan toe te voegen die de event type situeert op de tijdsas t.o.v. het spreekmoment. Als de propositie gemodificeerd wordt door een modale operator wordt ze een *gemodaliseerde propositie*. Deze laag kan dan uiteindelijk tot een *uiting* worden door er een illocutionaire operator aan toe te voegen (zie Dik 1997a, Vet 1998a,b).

Behalve door operatoren kunnen deze semantische entiteiten ook worden gemodificeerd door *satellieten* die tot de desbetreffende laag behoren. Terwijl operatoren typisch grammaticale fenomenen zijn (bv. modus, tijd, aspect), zijn satellieten lexicale toevoegingen. Het zijn optionele elementen, zowel in termen van grammaticaliteit van de zin als in termen van zijn interpretatie. Ze zorgen voor bijkomende informatie.

We gaan nu verder in op de lagen in Tabel 1. De hoogste laag is die van de *uiting*, die wordt opgevat als een communicatieve boodschap. Een uiting is een gemodaliseerde propositie waarop een illocutionaire operator wordt toegepast. Deze operator geeft zicht op de communicatieve intenties van de spreker; hij manifesteert zich in de declaratieve, interrogatieve, imperatieve of exclamatieve vorm van de uiting.

De uiting kan ook illocutionaire satellieten bevatten, zie (12) en (13), waarin deze satellieten geursiveerd zijn:

- (12)a *Eerlijk gezegd* durft mijn broer dat niet.
 (12)b Mijn broer durft dat niet *eerlijk gezegd*.
 (12)c Mijn broer durft dat *eerlijk gezegd* niet.
- (13)a *Alles bij elkaar genomen* is het een slecht plan.
 (13)b Het is een slecht plan *alles bij elkaar genomen*.
 (13)c Het is *alles bij elkaar genomen* een slecht plan.

Het valt op dat elementen als *eerlijk gezegd* en *alles bij elkaar genomen* nogal vrij zijn qua positie in de zin en inversie afdwingen wanneer ze vooropgeplaatst zijn. Dit soort satellieten moet niet worden verward met elementen die alleen vooraan een zin kunnen voorkomen, gevolgd moeten worden door een prosodische of interpunctie-scheiding, en de woordvolg-orde onaangetast laten:

- (14)a *Even serieus*, je moet dat natuurlijk niet doen.
 (14)b ? Je moet dat natuurlijk niet doen, *even serieus*.
 (14)c ? *Even serieus* je moet dat natuurlijk niet doen.
- (15)a *Nou*, daar ben ik het niet helemaal mee eens.
 (15)b ? Daar ben ik het niet helemaal mee eens, *nou*.
 (15)c ? *Nou* daar ben ik het niet helemaal mee eens.

3 Doordat aspectuele operatoren zoals “progressive” of “perfective” in vele talen ontbreken, en de specificatie van satellieten optioneel is (cf. infra), is het vaak het geval dat de Nucleaire predicatie en de Kernpredicatie identiek zijn (cf. Dik 1997, 64).

Hoewel dit soort elementen in Dik (1997b:406) als illocutionaire satellieten zijn geanalyseerd, gaat het eigenlijk om iets anders. In recent onderzoek naar de relatie tussen discourse en grammatica (Hannay & Kroon 2005) wordt aangenomen dat elke prosodie- of interpunctie-eenheid correspondeert met een afzonderlijke 'strategische discourse-act', dat wil zeggen met communicatieve stappen die de discourse-producent wil zetten. Hannay en Kroon (2005) onderscheiden tussen *substantiële* en *regulerende* discourse-handelingen. Wanneer een element door interpunctie gescheiden is van de erop volgende uiting, realiseert het zelfstandig een regulerende handeling ten aanzien van de substantiële act die volgt. Een illocutionaire satelliet daarentegen is geïntegreerd in de substantiële act die hij modificeert.

Een niveau lager komen we uit bij de *gemodaliseerde propositie*, die bestaat uit een propositionele inhoud waarop een modale operator wordt toegepast. Een modale operator drukt de attitude van de spreker uit t.o.v. de waarheidswaarde van de propositionele inhoud. Voor het Nederlands (en andere talen) zijn de modale hulpwerkwoorden de belangrijkste modale operatoren (maar zie Hengeveld 1988:138-140, voor alternatieve talige realisaties). Indien geen modale operator aanwezig is, is de default attitude dat de spreker de propositie voor waar houdt. Daaruit volgt dat elke uiting een of andere attitude impliceert, ook al ontbreken modale operatoren vaker dan andere types operatoren. De attitude van de spreker kan overigens ook worden uitgedrukt met modale satellieten zoals *misschien* en *blijkbaar*.

De *propositionele inhoud* bestaat uit een kernpredicatie waarop een temporele operator wordt toegepast. Dit mondt uit in een referentie naar een situatie: een specifieke stand van zaken die temporeel gelokaliseerd is t.o.v. het spreekmoment. De propositie kan eigen satellieten omvatten, die o.a. betrekking kunnen hebben op de lokatie (16), omstandigheden (17) of oorzaak (18) van de beschreven event types (of SoA's).

- (16) Ze kuste haar moeder *op het perron*.
- (17) Linda stond een sigaret te roken, *terwijl Karel de auto aan het wassen was*.
- (18) De boom viel om *door de hevige storm*.

De *kernpredicatie* bevat geen temporele verankering van het event type (zoals, aangeduid door het finiete werkwoord), maar ze geeft nog wel aspectuele informatie over de interne dynamiek van het event, zoals het onderscheid tussen perfectief en imperfectief.

Een *nucleaire predicatie* verwijst naar een event type zonder aspectuele informatie. Dit type predicatie komt vaak voor in ingebedde proposities met een non-finiet werkwoord (zie 19):

- (19) Het is verboden [drank te verkopen aan personen onder de 18].

De nucleaire predicatie tussen haakjes in dit voorbeeld refereert naar elk willekeurig gebeuren waarin iemand drank verkoopt aan iemand onder 18. Nucleaire predicaties kunnen op hun beurt eigen satellieten hebben, die bijkomende informatie kunnen verschaffen over het event type waarnaar verwezen wordt in de predicatie. Zo kunnen bijvoorbeeld bijkomende participanten (*personen onder de 18* in (19)), worden vermeld, maar ook instrumenten en indicaties omtrent middel en wijze.

4 Een verkenning van de lagen waarin *dus* en *daarom* werkzaam zijn

Met welke semantische lagen kunnen *daarom* en *dus* worden gecombineerd? We gaan hier eerst introspectief te werk om een aantal hypotheses te formuleren die we vervolgens in corpora zullen testen (par. 6-8).

In FG zijn de lagen gebruikt om verschillende soorten complementen te classificeren (zie bv. Vismans 1994:146-164, Dik 1997b:93-120). Indien we kunnen bepalen met welke complementsoorten onze connectieven kunnen opereren, stelt ons dat in staat hypothesen te formuleren wat betreft de semantische lagen waarop de connectieven opereren. Aangezien we de graad van SB van deze connectieven al hebben vastgesteld in voorgaand onderzoek biedt dit ons een eerste kans om een relatie te leggen tussen de graad van SB en semantische lagen. In deze paragraaf beperken we ons daarbij tot het tweede segment van de causale relatie, het segment *dus* waarin de connectieven zelf te vinden zijn.

Om te beginnen kijken we hoe *dus* en *daarom* zich verhouden tot (al dan niet gemodificeerde) 'event type-complementen' (lagen 1 en 2 in Tabel 1). We plaatsen hieronder telkens het complement tussen vierkante haakjes, en voegen daarna het connectief in. We plaatsen beide connectieven zo veel mogelijk op dezelfde positie in het complement.

- (20) a Ik zag [hem veel eten]. Complement = event type.
Context: *Hij had veel honger gekregen van de lange wandeling.*
b Ik zag hem *daarom* veel eten.
c Ik zag hem *dus* veel eten.

In (20)b verwijst *daarom* naar de reden voor het vele eten (zijn honger na de lange wandeling). *Dus* daarentegen kan niet worden toegepast op het event type [X veel eten]. In (20)c wordt met *dus* niet verwezen naar de reden van zijn vele eten, maar naar de gevolgtrekking van de spreker ten aanzien van de waarschijnlijke oorzaak voor zijn vele eten, te weten de lange wandeling. De zin vormt een mogelijk antwoord op de vraag: *Waarom denk je dat je hem veel zag eten?* Vergelijk ook een alternatieve voorafgaande zin voor (20)c: *Zoals altijd was hij niet in staat om zichzelf te beheersen bij het buffet.* Onze eerste conclusie luidt dus dat een laag-subjectief connectief als *daarom* probleemloos kan opereren op het niveau van de Nucleaire predicatie en de Kernpredicatie. Dit lijkt niet het geval voor een hoog-subjectief connectief als *dus*.

We bekijken vervolgens het functioneren van *dus* en *daarom* in een propositioneel complement dat verwijst naar een situatie:

- (21) a Jan weet (zeker) [dat Peter terug is van vakantie]. Complement = situatie
Context: *Het was wekenlang noodweer in Zuid-Frankrijk.*
b Jan weet (zeker) dat Peter *daarom* terug is van vakantie.
c Jan weet (zeker) dat Peter *dus* terug is van vakantie.

Wederom verwijst *daarom* naar de reden voor de situatie dat Peter terug is van vakantie (het noodweer in Zuid-Frankrijk). Het functioneert dus op de laag van de propositionele inhoud, in een propositie die eventueel in een *omdat*-zin kan worden herhaald (*Jan weet zeker dat Peter terug is van vakantie en hij is terug omdat het noodweer was in Zuid-Frankrijk*). *Dus*

daarentegen kan alleen opereren op de hoofdzin (het zeker weten van Jan), m.a.w. het relateert de kennis van Jan aan de voorafgaande context. Deze interpretatie wordt wellicht duidelijker in de volgende context: *Jan heeft Peters auto gezien. Jan weet zeker dat Peter dus terug is van vakantie.* Een propositionele hervatting in een *omdat*-zin is hier niet mogelijk (**Jan weet zeker dat Peter terug is van vakantie en hij is terug omdat Jan Peters auto heeft gezien*). Ook op de propositionele laag lijkt een hoog-subjectief connectief als *dus* niet te kunnen opereren.

We bezien vervolgens complementen die verwijzen naar attitudes (laag van de Gemodaliseerde propositie). Dat het in de voorbeelden hieronder gaat om zulk soort complementen, blijkt onder andere uit het feit dat er modale elementen zoals *waarschijnlijk* in opgenomen kunnen worden.

- (22) a Jan dacht [dat Peter (waarschijnlijk) al terug was]. Complement = attitude
Context: *Volgende week trouwt de zus van Peter.*
b Jan dacht dat Peter *daarom* al terug was.
c Jan dacht dat Peter *dus* al terug was.
d Jan dacht dat Peter *daarom waarschijnlijk* al terug was.
e Jan dacht dat Peter *dus waarschijnlijk* al terug was.

In (22)b wordt *daarom* geïnterpreteerd op een propositioneel niveau (de situatie: Waarom is Peter al terug? Omdat zijn zus trouwt): het kan niet verwijzen naar de reden voor de attitude van Jan (Waarom *denkt* Jan dat Peter terug is). *Dus* daarentegen (in 22)c kan alleen maar naar het denken van Jan verwijzen (Jan *dacht* dus dat Peter al terug was). Dat blijkt ook wanneer we beide connectieven combineren met het modale element *waarschijnlijk*. In (22)d ligt *daarom* binnen het bereik van *waarschijnlijk*; de interpretatie ervan is *waarschijnlijk daarom (dat Peters zus trouwt) en niet om een andere reden*. In (22)e daarentegen valt het modale element binnen het bereik van het connectief; *dus* markeert hier een gevolgtrekking waarvan Jan niet geheel zeker is. Hieruit concluderen wij dat subjectieve connectieven zoals *dus* wel op de laag van de gemodaliseerde propositie kunnen functioneren, terwijl *daarom* dat niet kan.

Ten slotte bekijken we een complement dat verwijst naar de communicatieve boodschap op zich (laag van de uiting). Zo'n complement vinden we wanneer we een zin inbedden in een hoofdzin met een taalhandelingswerkwoord.⁴

- (23) a Ik vroeg Peter [of hij misschien mijn boek wilde terugbrengen].
Complement = boodschap
Context: *Ik wist dat Peter die middag tóch naar de bibliotheek moest.*
b Ik vroeg Peter [of hij *daarom* misschien mijn boek wilde terugbrengen].
c Ik vroeg Peter [of hij *dus* misschien mijn boek wilde terugbrengen].

In deze context klinkt (23)b vreemd, omdat het suggereert dat het feit dat Peter langs de bibliotheek zou komen voor hem op zich al een reden is om mijn boeken terug te brengen;

4 Op zich mist dit complement een illocutionaire operator, maar wij volgen Vet (1998a:152) in de aanname dat de functie van deze operator wordt overgenomen door het predikaat in de hoofdzin.

en dat is onwaarschijnlijk. Dit komt doordat *daarom* gebonden blijft aan de laag van de propositionele inhoud, waardoor het alleen kan opereren op de situatie ‘Peter wilde mijn boeken terugbrengen’. Het feit dat Peter langs de bibliotheek komt is echter wel een denkbare reden voor mij om *te vragen* of hij mijn boeken wil terugbrengen. Daarom klinkt (23)c minder vreemd: *dus* kan hier worden geïnterpreteerd als een verwijzing naar de reden voor het doen van de uiting.

Deze intuïties worden wellicht duidelijker wanneer we ons de boodschap waarnaar in (23) wordt verwezen letterlijk voorstellen, zoals in (24). Hoewel (24)d nog natuurlijker klinkt dan (24)c, is (24)c duidelijk minder ongelukkig dan (24)b:

- (24) Jij moet vanmiddag tóch naar de bibliotheek.
 a Wil jij misschien mijn boek terugbrengen?
 b ?Wil jij *daarom* misschien mijn boek terugbrengen?
 c Wil jij *dus* misschien mijn boek terugbrengen?
 d *Dus* wil jij misschien mijn boek terugbrengen?

De voorlopige conclusie is dat *daarom* opereert op event types en situaties (lagen 1 tot 3 in Tabel 1), en *dus* op attitudes en boodschappen (lagen 4 en 5 in Tabel 1). In paragraaf 7 zal deze hypothese door middel van corpusanalyse getest worden. Maar eerst presenteren we een meer gedetailleerde analyse van de relatie tussen de semantische lagen in twee opeenvolgende uitingen die wordt uitgedrukt door onze twee connectieven. Met behulp van die analyse zullen we onze hypothese kunnen specificeren ten aanzien van interrogatieve en imperatieve contexten.

● 5 *Dus* en *daarom* in een niet-declaratieve context: karakterisering van het eerste en het tweede segment

5.1 *Daarom* in interrogatieve uitingen

Zoals eerder vermeld is onze doelstelling te onderzoeken hoe *dus* en *daarom* zich gedragen in een niet-declaratieve context, waarbij we eerst interrogatieven bekijken. In de vorige paragraaf kwamen we tot de conclusie dat de twee connectieven op verschillende lagen in de zinsstructuur lijken te opereren. Vergelijk (25) en (26):

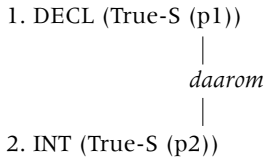
- (25) De trein naar Amsterdam kwam die middag binnen op een ander perron. *Daarom/dus* was Peter in de verkeerde trein gestapt.
 (26) De trein naar Amsterdam kwam die middag binnen op een ander perron. Was Peter *daarom/dus* in de verkeerde trein gestapt?

In (25), twee declaratieve zinnen, zijn de verschillende domeinen waarop *daarom* en *dus* opereren niet onmiddellijk zichtbaar. Zodra een interrogatieve modus wordt gebruikt, blijkt echter hoe de connectieven verschillende selecties maken binnen deze context. Naar onze mening hebben deze verschillende selecties te maken met de verschillende semantische lagen waarop de connectieven betrekking hebben.

Laten we eerst proberen om de twee uitingen in voorbeeld (26) te analyseren in termen van semantische lagen. In dit fragment functioneert *daarom* op het propositionele niveau (laag 3 in Tabel 1). Dat betekent dat het verwijst naar een kenmerk van een situatie (het nemen van een verkeerde trein) die niet gemedieerd wordt door een attitude van welke participant dan ook. De neiging is sterk om bij hardop lezen het zinsaccent op de eerste lettergreep van *daarom* te leggen: *DAARom*. De parafrase moet dan luiden *Was het vanwege het feit dat de trein naar Amsterdam op een ander perron stopte dat Peter in de verkeerde trein stapte?* Kortom, de propositie uit het tweede segment van de relatie (dat Peter in de verkeerde trein is gestapt) wordt gepresupponeerd.

Het eerste segment van de relatie is evenzeer een als feitelijk opgevatte propositie. De eerste uiting functioneert in de relatie dus niet als uiting (mededeling), en evenmin als attitude. Kortom, *daarom* verbindt hier twee proposities.

Het fragment als geheel wordt hieronder eerst schematisch weergegeven (zie Figuur 1).

Figuur 1. De interpretatie van *daarom* in (26)

Legenda: DECL = declaratieve modus, INT = interrogatieve modus (DECL en INT zijn waarden van de illocutionaire operator); True-S = de modaliteit heeft als waarde 'waar volgens de spreker'; p1 en p2 zijn proposities.

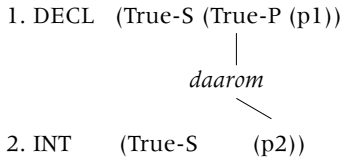
De parafrase van deze constellatie kan luiden "Is het vanwege situatie1 dat situatie 2 optreedt?". Het gaat hier om een non-volitionele relatie. We concluderen dat *daarom* in vragen in principe focus draagt en als antecedent een gepresupponeerde propositie selecteert.

Tot dusver hebben we geen onderscheid gemaakt tussen volitionele en non-volitionele propositionele relaties. Maar eigenlijk vragen volitionele relaties een iets andere analyse in termen van semantische lagen. Vergelijk het volgende voorbeeld.

(27) Peter moest de volgende morgen vroeg op. Ging hij *daarom* soms naar huis?

In dit voorbeeld is het niet de propositie uit de eerste zin die rechtstreeks leidt tot Peters naar huis gaan, maar zijn besef van deze propositie. Dat besef is een attitude van de protagonist Peter. In de voorgaande uiting is dus niet alleen een attitude van de spreker vervat (zijn/haar attitude ten opzichte van de waarheidswaarde van de propositionele inhoud), maar eveneens een attitude van Peter (zie verder Pander Maat & Sanders 2000:66-67 en Pander Maat & Degand 2001:219).⁵ De analyse van dit fragment is als volgt.

5 Daarnaast geldt bij volitionele relaties een speciale conditie op het event type in het tweede segment: dat moet namelijk het kenmerk +control dragen (zie Dik 1997a:112-115; 227-230).

Figuur 2. De interpretatie van daarom in (27)

Legenda: DECL = declaratieve modus, INT = interrogatieve modus (DECL en INT zijn waarden van de illocutionaire operator); True-S = de modaliteit heeft als waarde 'waar volgens de spreker', True-P = de modaliteit heeft als waarde 'waar volgens participant P'; p1 en p2 zijn proposities.

De parafrase van deze analyse luidt als volgt: "Is het vanwege zijn besef dat hij morgen vroeg op moet dat Peter naar huis gaat?"

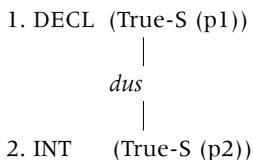
Ook in imperatiefzinnen zal deze vorm van analyse nodig zijn, omdat het daarin altijd gaat om handelingen van de hoorder, en in combinatie met causale connectieven betekent dit dat er redenen voor handelingen in het spel zijn.

5.2 Dus in interrogatieve uitingen

Hierboven hebben we aan de hand van (26) gezien hoe *daarom* in vragen van toepassing is op een gepresupponeerde propositie. Nu gaan we na wat er gebeurt wanneer we in dit soort fragmenten *daarom* zouden vervangen door *dus*. In dat geval veranderen de semantische lagen die met elkaar worden verbonden. Soms leidt dit tot onacceptabele zinnen. Laten we nogmaals kijken naar fragment (26), hier herhaald als (28)a en (28)b:

- (28)a De trein naar Amsterdam kwam die middag binnen op een ander perron. Was Peter *daarom* in de verkeerde trein gestapt?
- (28)b De trein naar Amsterdam kwam die middag binnen op een ander perron. Was Peter *dus* in de verkeerde trein gestapt?

De analyse van (28)a is hierboven al gegeven. In (28)b echter lukt het niet zo eenvoudig om *dus* te verbinden aan de propositionele laag. We worden daarom gedwongen om ons een context voor te stellen waarin iemand zich afvraagt waar Peter blijft en hierbij het gegeven betreft dat de trein op een ander perron binnenkwam. Dit heeft ook gevolgen voor het eerste segment van de relatie. Dat is namelijk geen situatie maar een attitude van de spreker. De analyse van (28)b luidt als volgt:

Figuur 3. De interpretatie van dus in (28)b

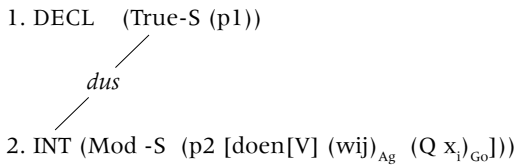
Legenda: DECL = declaratieve modus, INT = interrogatieve modus (DECL en INT zijn waarden van de illocutionaire operator); True-S = de modaliteit heeft als waarde 'waar volgens de spreker'; p1 en p2 zijn proposities.

De parafraze van de constellatie uit Figuur 3 kan luiden: “mag uit attitude 1 attitude 2 worden afgeleid?” Het gaat hier om een epistemische relatie.

Zoals we in de voorbeelden (2) en (11) al gezien hebben, lijkt *dus* niet alleen gemodaliiseerde proposities te kunnen verbinden, maar kan het tweede segment ook een uiting zijn. Vergelijk nogmaals (11)c, herhaald als (29).

(29) Er is een probleem, *dus* wat doen we?

De interpretatie van (29) wordt als volgt weergegeven (de tweede uiting heeft een propositie met een ‘open’ goal-argument, zie Dik (1997b:266)):

Figuur 4. De interpretatie van *dus* in (29)

Legenda: DECL = declaratieve modus, INT = interrogatieve modus (DECL en INT zijn waarden van de illocutionaire operator); True-S = de modaliteit heeft als waarde ‘waar volgens de spreker’; p1 en p2 zijn proposities; V = verb; AG = agens; GO = goal; Q x_i = een bevraagd open argument.

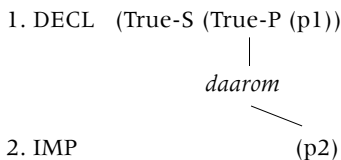
De parafraze van Figuur 4 is: “gezien onze kennis dat wij een probleem hebben, stel ik de vraag wat we daaraan moeten doen.” Het gaat hier om een taalhandelingsrelatie.

5.3 Dus en daarom in imperatieven

Bezien we nu enkele imperatieve fragmenten, om te beginnen met *daarom*.

(30)a De bandenspanning heeft invloed op het rijgedrag, slijtage en het brandstofverbruik. Controleer *daarom* regelmatig de bandenspanning.

Wanneer we *daarom* wederom van toepassing willen brengen op de propositie in de tweede uiting, en er bovendien rekening mee houden dat de situatie daarin een intentionele handeling is, zou fragment (30)a als volgt geanalyseerd moeten worden:

Figuur 5. De interpretatie van *daarom* in (30)a

Legenda: DECL = declaratieve modus, IMP = imperatieve modus (DECL en IMP zijn waarden van de illocutionaire operator); True-S = de modaliteit heeft als waarde ‘waar volgens de spreker’, True-P = de modaliteit heeft als waarde ‘waar volgens participant P’; p1 en p2 zijn proposities.

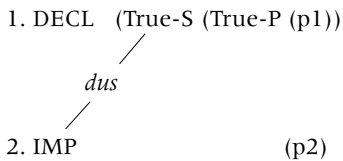
Deze analyse is in overeenstemming met de aanname binnen FG dat er in imperatieve zinnen geen modaal niveau aanwezig is: de illocutionaire laag grijpt direct aan op een propositie (zie Dik 1997b:111). De parafraze luidt: “We weten dat de bandenspanning invloed heeft op het rijgedrag, slijtage en het brandstofverbruik. Wij roepen u op om *om die reden* (dat de bandenspanning invloed heeft op...) uw bandenspanning regelmatig te controleren.” Er wordt dus een reden gegeven voor een gewenste handeling. *Daarom* kan worden vervangen door *om die reden*.

Een andere interpretatie zou kunnen zijn dat *daarom* een reden geeft voor het uitspreken van de oproep zelf. De parafraze luidt: “We weten dat de bandenspanning invloed heeft op het rijgedrag, slijtage en het brandstofverbruik. Omdat we dat weten, roepen we u op uw bandenspanning regelmatig te controleren.” Deze interpretatie veronderstelt een causale relatie met een hoge mate van SB. Op voorhand zijn beide interpretaties mogelijk. We zullen later bezien of dat ook in het corpus het geval is.

Voor de analyse van *dus* in imperatieve contexten bekijken we (30)b en (30)c.

- (30)b De bandenspanning heeft invloed op het rijgedrag, slijtage en het brandstofverbruik. Controleer *dus* regelmatig de bandenspanning.
- (30)c De bandenspanning heeft invloed op het rijgedrag, slijtage en het brandstofverbruik. *Dus* controleer regelmatig de bandenspanning.

Omdat *dus* op het niveau van de gemodaliseerde propositie of de uiting opereert (cf. par. 4), zijn hier makkelijker interpretaties te geven.

Figuur 6. De interpretatie van *dus* in (30)b en (30)c

Legenda: DECL = declaratieve modus, IMP = imperatieve modus (DECL en IMP zijn waarden van de illocutionaire operator); True-S = de modaliteit heeft als waarde ‘waar volgens de spreker’, True-P = de modaliteit heeft als waarde ‘waar volgens participant P’; p1 en p2 zijn proposities.

De parafraze luidt: “Gezien onze kennis over het belang van de bandenspanning, roepen wij u op om deze regelmatig te controleren”. Denkbaar is ook een tweede interpretatie: “Gezien onze kennis over het belang van de bandenspanning concluderen wij dat het verstandig is om deze regelmatig te controleren”. In deze interpretatie worden twee attitudes verbonden. Deze tweede interpretatie is echter onmogelijk wanneer we de FG-aanname volgen dat er in imperatiefzinnen geen modale laag aanwezig is. Bovendien maakt deze analyse niet duidelijk waarom de spreker eigenlijk een imperatieve modus kiest en geen declaratieve.

Een derde interpretatie is die waarin *dus* als tweede segment niet de uiting heeft (de oproep tot controleren), maar de propositie, die verwijst naar de handeling van de hoorder (het laten controleren). De parafraze zou dan zijn: “We roepen u op om *daarom/om die reden*

de bandenspanning regelmatig te controleren” (zoals weergegeven in figuur 5). Hoewel deze interpretatie ons minder aannemelijk lijkt, valt hij niet uit te sluiten. In eerder onderzoek is gebleken dat *dus* onder specifieke voorwaarden volitioneel gebruikt kan worden (Pander Maat & Sanders 2000, Pander Maat & Degand 2001).

Samenvattend, in imperatieven lijken op het eerste gezicht zowel voor *daarom* als voor *dus* nog verschillende interpretaties mogelijk. Op basis van het gedrag van beide connectieven in interrogatieve contexten verwachten we dat *dus* modaal en illocutionair gebruikt kan worden, en *daarom* niet. Maar uiteindelijk zal corpusonderzoek uitkomst moeten brengen.

6 De opzet van het corpusonderzoek

We kunnen nu de volgende karakteristieken van *dus* en *daarom* formuleren voor verder corpusonderzoek:

1. *Dus* legt in niet-declaratieve contexten een relatie tussen een gemodaliseerde propositie (segment 1) en ofwel een gemodaliseerde propositie of een uiting (segment 2).
2. *Daarom* verbindt in deze contexten een propositie of gemodaliseerde propositie (segment 1) met een propositie (segment 2).

In verschillende corpora zijn relaties met niet-declaratieve tweede segmenten opgespoord. Er is zowel gekeken naar geschreven als gesproken taal, waarbij voor geschreven taal zowel papieren als digitale documenten werden geraadpleegd.

De samenstelling van het papieren corpus was als volgt:

- 387.000 woorden uit de Volkskrant 1994
- 650.000 woorden uit romans
- 605.000 woorden uit het Eindhovens Corpus, namelijk het schriftelijke deel daarvan.

In totaal betrof het dus ruim 1,6 miljoen woorden. Daarin werden 1286 voorkomens van *dus* aangetroffen en 510 voorkomens van *daarom*.

Het papieren corpus werd aangevuld met behulp van een zoektocht op het World Wide Web.⁶ Met een zoekmachine (Google, zoeken beperkt tot Nederlandse zinnen) werden 500 verschillende gevallen van *dus* en 500 gevallen van *daarom* opgespoord. Alleen de gevallen waarin de zin voorafgaand aan het connectief-segment beschikbaar was, werden opgenomen. Teksten die onmiddellijk met een connectief beginnen werden dus verwijderd. Vaak waren dat titels. Ook dubbele gevallen werden verwijderd. Oorspronkelijk hadden we dus veel meer dan 500 gevallen nodig. Soms bleek een fragment dat eerder geselecteerd werd bij later nazoeken niet meer te bestaan op het net. In dat geval hebben we nieuwe andere fragmenten bekeken op het voorkomen van niet-declaratieve contexten. Het webmateriaal is vooral gebruikt om ook meer informele schrijftaal in het onderzoek te betrekken.

Wat gesproken taalgebruik betreft zijn in de afdeling spontane tweegesprekken in het

6 Wij danken één van de reviewers van *Nederlandse Taalkunde* voor de suggestie onze corpusdata aan te vullen met [www-gegevens](http://www-gegevens.nl).

Corpus Gesproken Nederlands 1000 voorkomens van *dus* en 500 voorkomens van *daarom* bekeken.

We hebben alleen voorbeelden opgenomen waarbij het verbindingswoord kon worden gerelateerd aan de direct voorgaande uiting. Daardoor moest een aantal gevallen van *dus* buiten beschouwing worden gelaten. In het totaal werden uiteindelijk 2786 voorkomens van *dus* en 1510 voorkomens van *daarom* onderzocht op de aanwezigheid van een niet-declaratieve context.⁷

● 7 Resultaten: *dus* en *daarom* in vragen

We bespreken eerst de resultaten wat betreft het voorkomen van onze connectieven in vraagzinnen. Daarbij merken we allereerst op dat we ook declaratieve zinnen met een vraagteken meegenomen hebben, omdat het vraagteken veelal duidt op de taalhandeling ‘vragen’. Er zijn uiteindelijk 77 vragen met *dus* verzameld (waarvan 52 declaratief) en 15 vragen met *daarom*. Deze cijfers bevestigen de opmerking in de inleidende paragraaf dat het om een empirisch weinig frequent fenomeen gaat (2,8% van de 2786 onderzochte *dus*-gevallen en 1% van de 1510 onderzochte *daarom*-voorkomens). *Dus* lijkt vaker voor te komen in vragende contexten dan *daarom*, maar dat verschil verdwijnt wanneer we de declaratieve zinnen met vraagteken buiten beschouwing laten.

Wat is nu de aard van de vragen waarin beide connectieven voorkomen? Hieronder bespreken we de typen vragen aan de hand van voorbeelden uit het corpus, te beginnen met *dus*.

7.1 *Dus* in vragen

De meeste voorkomens van *dus* bevonden zich in *declaratieve zinnen* waarin een gevolgtrekking wordt voorgelegd. Dat gebeurt soms in een dialoog zoals in (31), en soms in een innerlijke monoloog, zoals in (32):

- (31) “Toen je filmer werd stond je wat voor ogen. Wat is daarvan terecht gekomen?”
 “Als ik wat ik toen dacht vergelijk met zoals het geworden is, dan zeg ik dat het veel beter is geworden dan zoals ik er toen over dacht.”
 “Het is je *dus* meegevallen?”

- (32) (na een onweer)
 Opgelucht kroop Thomas onder de wagen uit en ging naar de ezels kijken. Die bleken ongedeerd. *Dus* het was toch waar dat ezels nooit door de bliksem getroffen werden?

Op het web worden gevolgtrekkingen ook gebruikt in titels die de aandacht van de lezer moeten trekken:

⁷ We danken Talitha van den Ham, student-assistente bij de Vakgroep Nederlands van de Universiteit Utrecht, voor haar hulp bij deze zoekopdracht.

- (33) Een intranet is van iedereen ... en *dus* van niemand?

In vragen omtrent gevolgtrekkingen kan *dus* even goed voorop staan als in het middenveld van de uiting (63% voorop, 37% in het middenveld).

In deze declaratieve vragen functioneert *dus* op het niveau van gemodaliseerde proposities. Met andere woorden, wat bevraagd wordt, is of uit attitude 1 attitude 2 afgeleid mag worden.

De tweede context waarin *dus* regelmatig optreedt in vragen, is die van de *retorische vraagwoordvraag*. Vergelijk het volgende voorbeeld:

- (34) Ik ga ervan uit dat ik mij op m'n dertigste nooit meer zorgen zal hoeven te maken over geld. Dat ik nooit meer zal hoeven werken. *Dus* waarom zou ik me nu druk maken over een paar bucks meer? Het geld zal later vanzelf naar me toekomen.

In dit soort retorische vragen is de conventionele suggestie dat er geen bevredigend antwoord mogelijk is, zodat de strekking van de vraag in bovenstaand voorbeeld is: *er is geen goede reden om ...* Het gaat hier dus om wat in FG wordt genoemd grammaticale conversie van de interrogatieve illocutie naar een illocutie die normaal is geassocieerd met de declaratieve modus, namelijk een standpunt (Dik 1997b:249). Dat dit soort vragen opgevat moet worden als formulering van een standpunt, blijkt ook uit de mogelijkheid om er *hè* in de betekenis van "vind je ook niet?" achter te zetten:

- (35) Waarom zou ik me dan nu druk maken hè.

In retorische vragen met *dus* staat het connectief meestal voorop (87%). Net als in declaratieve vragen functioneert *dus* in retorische vragen op het niveau van attitudes: niet het doen van de uiting wordt gemotiveerd, maar het standpunt dat conventioneel valt af te leiden uit de uiting.

Met deze twee categorieën (declaratieve vragen omtrent vermoedens en retorische vragen die een standpunt impliceren) waarin *dus* gebruikt wordt om attitudes met elkaar te verbinden is het grootste deel (89%) van het *dus*-corpus al beschreven. Het gaat hier dus om (causale en non-causale) epistemische relaties.

Een volgende, veel minder frequente categorie gevallen hebben we de *doceervraag* geïdentificeerd. Het gaat om passages waarin iets uitgelegd wordt; in de loop van de uitleg wordt een vraag gesteld, *waarop direct het antwoord volgt*. Het kan zowel gaan om een ja/nee-vraag als om een vraagwoord-vraag:

- (36) De normaal gangbare tv-ontvanger is evenals de moderne radio een super, een toestel dus, dat alle binnenkomende signalen tot een en dezelfde middenfrequentie, de mf, omvormt. Kunnen we *dus* elk willekeurig tv-signaal op de ingang aansluiten, waarna het toestel het zonder meer tot een goed beeld opbouwt? Nee, helaas niet. Want om te beginnen ...
- (37) De elektronen in de kring krijgen elke keer als ze van richting veranderen als het ware een klein zetje, net zoals de klokslinger, die we bij de oscillator tegenkwamen.

Voor alle andere, dus niet-afgestemde frequenties treedt dit opslinger-effect niet op, waardoor deze geen of nagenoeg geen spanning in de kring veroorzaken. En wat hebben we *dus* bereikt? We hebben nu over de kring de spanning van één enkele frequentie.

In dit soort vragen wordt de hoorder uitgenodigd om mee te denken in een bepaalde richting. In het eerste geval wordt een bepaalde conclusie voorgelegd. Een parafraze van *dus P?* zou hier zijn: *kunnen we hieruit afleiden dat P?* In het tweede geval wordt de hoorder uitgenodigd om zelf de conclusie te formuleren. Een parafraze van de *dus*-zin zou zijn: *wat kunnen we concluderen dat we bereikt hebben?* In beide situaties functioneert *dus* nog steeds op het niveau van attitudes. De voorgaande zin wordt immers niet gebruikt om een taalhandeling (vraagzin) te motiveren, maar bestaat uit kennis waaruit iets afgeleid moet worden. Opvallend is dat *dus* in doceervragen in het middenveld staat, in tegenstelling tot retorische vragen waarin het meestal voorop staat.

Vervolgens komen we eindelijk aan gevallen waarin sprake lijkt te zijn van taalhandelingsrelaties. Ten eerste gaat het daarbij om *directieve taalhandelingen* die in vraagvorm worden gerealiseerd. Een voorbeeld daarvan hebben we al gezien in (1) hierboven, hier voor het gemak herhaald:

- (38) (Tijdens een spelletje waarin punten beloofd worden met symbolische stukjes goud):
- A ggg. oké. ik heb uh drie puntjes gescoord.
 - B zo. hatsiekiedee.
 - A die.
 - B en that's it.
 - A *dus* mag ik drie goud?

In directieve taalhandelingen wordt gevraagd om een handeling van de hoorder. De parafraze luidt: *Omdat ik drie puntjes heb gescoord, verzoek ik je mij drie goud te geven*; m.a.w. mijn kennis van S1 motiveert de taalhandeling (verzoek) in S2.

Ook in het volgende geval is de illocutionaire interpretatie de enige mogelijkheid:

- (39) "Ik heb een boek voor je meegebracht. Ik dacht wel dat het iets voor je was." Hij haalt een prachuitgave van *Moderne en oude bouwkunst, wereldlijke en kerkelijke* te voorschijn. "Ik heb het pas gekocht, maar de eerste week heb ik toch geen tijd het te bestuderen. Als jij het *dus* eerst door wilt nemen? Zeg me je oordeel eens."

In dit geval valt de *dus*-uiting te parafraseren als: *als jij het eerst door wil nemen, ga je gang!* Een conditionele bijzin die eindigt met een stijgende intonatie en waarop geen hoofdzin volgt, is een conventionele formulering voor een aanbod. We kunnen hier uitsluiten dat *dus* betrekking heeft op het niveau van de situatie. In dat geval zouden we namelijk moeten aannemen dat het feit dat de spreker de komende weken nog geen tijd heeft voor het boek, een reden is voor de hoorder om het eerst te willen bestuderen. Dat lijkt niet aannemelijk. Veel waarschijnlijker is het dat het genoemde feit voor de spreker een reden is om het aanbod te doen. Met andere woorden, *dus* is een illocutionaire satelliet en functioneert op het niveau van de uiting.

Een andere categorie gevallen van taalhandelingsrelaties wordt geïllustreerd in voorbeeld (40):

- (40) Naast het vissen biedt Heioord nog tal van andere mogelijkheden voor jong en oud. We hebben een geheel nieuwe accommodatie met schitterend uitzicht over de visvijvers. U kunt de wandel- of fietsroutes volgen die door de VVV in deze omgeving zijn voorbereid, een huifkartocht maken en nog veel meer. Wilt u uzelf, uw familie, bedrijf of vereniging *dus* eens op een mooi dagje uit tracteren? Kom dan eens naar Heioord toe.

De vraag met *dus* informeert hier naar het vervuld zijn van een voorwaarde om de oproep in de laatste uiting te kunnen doen. De vraag met de erop volgende oproep vormt een eenheid, en het is deze samengestelde taalhandeling die expliciet wordt gemotiveerd door *dus* in te voegen in het eerste lid. Een herformulering staat in (40'):

- (40') Naast het vissen biedt Heioord nog tal van andere mogelijkheden voor jong en oud. We hebben een geheel nieuwe accommodatie met schitterend uitzicht over de visvijvers. U kunt de wandel- of fietsroutes volgen die door de VVV in deze omgeving zijn voorbereid, een huifkartocht maken en nog veel meer. *Kom dus eens naar Heioord toe, als u uzelf, uw familie, bedrijf of vereniging eens op een mooi dagje uit wilt tracteren.*

Ten slotte bevat ons corpus een geval waarin *dus* een gewone *informatievraag* inleidt. Het is een eigenaardig geval uit het Corpus Gesproken Nederlands, waarin de sprekers het hebben over de aard van het taal materiaal dat zij dienen te produceren:

- (41) A Moet ik nou nog een verhaaltje voorlezen? want dan hebben we weer een paar minuten.
B Nee, niet voorlezen, dat is raar.
A Niet? Oh. Dat dacht ik.
B Nee, spontane spraak moest het zijn hè? *Dus* wat ga je straks koken? Kipkerrie?
A Kipkerrie waarschijnlijk ja.

Hier vormt de noodzaak tot het produceren van spontane spraak het motief voor het stellen van de vraag wat de ander straks gaat koken.⁸

Tabel 2 geeft een overzicht van de observaties uit deze paragraaf.

8 Het is opvallend dat net dit uiterst zeldzame gebruik prototypisch is geworden voor de speech-act-relatie binnen Sweetsers domeintheorie.

Type vraag	Semantische laag	Pap.	Dig.	Spr.	Totaal
Declaratief bevragen van gevolgtrekking	Gemodaliseerde propositie	20	10	22	52
Retorische vraagwoord-vraag	Gemodaliseerde propositie	15			15
Doceervraag	Gemodaliseerde propositie	3			3
Directieve taalhandeling in vraagvorm	Uiting	3		1	4
Ja/nee-vraag naar conditie oproep	Uiting		2		2
Vraagwoord-vraag om informatie	Uiting			1	1
Totaal		41	12	24	77

Tabel 2. Dus in vragen: een overzicht
(pap. = papier; dig. = digitaal; spr. = gesproken)

We trekken de volgende conclusies:

- Het grootste deel van ons deelcorpus "dus in vragen" bestaat uit declaratieve zinnen die gebruikt worden om een vermoeden van de spreker te uiten.
- Van de interrogatieve zinnen bestaat vervolgens het merendeel uit retorische vraagwoord-vragen, die conventioneel gebruikt worden om standpunten te formuleren. Daarnaast zijn er doceervragen, die de lezer leiden naar een conclusie in het kader van een technische uiteenzetting. Deze gevallen komen alleen voor op schrift.
- Er blijft tenslotte een zevental gevallen over (28% van de interrogatieven) waarin *dus* een relatie tussen een motief en een taalhandeling uitdrukt. In deze taalhandelingsrelaties staat *dus* meestal voorop, als voegwoord. Deze gevallen laten zien dat *dus* op het niveau van de uiting kan functioneren.

7.2 Daarom in vragen

Daarom komt met name voor in ja/nee-vragen om informatie. Een voorbeeld daarvan is al gepresenteerd in (9), hier voor het gemak herhaald:

- (42) De vorige avond had hij alle klokken in huis een uur achteruit gezet. Was hij *daarom* zo vroeg wakker?

Dit gebruik is hierboven al besproken. Kenmerkend is dat de propositie uit de vraag als presuppositie geldt, terwijl de focus op *daarom* ligt. Soms wordt die focus ondersteund door focuspartikels, bijvoorbeeld door combinaties als *juist daarom* of *ook daarom*. Soms volgt op de *daarom*-vraag nog een *omdat*-bijzin, waarin een eerder aangeduide reden wordt herhaald of explicieter wordt gemaakt:

- (43) Ik bezwoer vader Gerolfus dat ik het geld nooit voor mijzelf zou gebruiken maar het alleen zou opgraven als ik het ten goede kon laten komen aan het klooster.
'Heeft vader Gerolfus u *daarom* naar Venetië gestuurd, omdat u hem beloofde het geld nu op te graven?' vroeg Thomas.

In dit voorbeeld verwijst *daarom* zowel terug als vooruit. Zoals (42) en (43) laten zien, kan de propositie van *daarom* in informatievragen zowel non-volitioneel als volitioneel gerelateerd zijn aan de propositie uit het eerste segment.

Er zijn nog twee andere contexten voor *daarom*, beide veel minder frequent. Ten eerste zijn er twee vragen waarin duidelijk een voorkeur voor een bepaald antwoord bestaat, en die we daarom *tendensvragen* zullen noemen. Vergelijk:

- (44) Miskent het vastleggen als grondrecht van dit gebruik van de openbare weg niet te veel het even grote, zo niet grotere recht van alle andere weggebruikers? Is de openbare weg niet primair ingesteld om de burgers zich te kunnen doen voortbewegen? Zou *daarom* een wettelijke regeling van een betogingsrecht niet beter zijn?

Hier wordt een standpunt met een expliciete evaluatieve component gecombineerd met een ontkenning (*zou het niet gunstig zijn om ...; zou X niet beter zijn?*). Vergeleken met de retorische vraagwoordvraag waarin *dus* meestal optreedt, zijn deze tendens-vragen een uitermate voorzichtige manier om een standpunt naar voren te brengen. Bovendien wordt de evaluatieve aard van de uitspraak expliciet gemaakt, zodat een objectivering van het standpunt optreedt. In eerder onderzoek (Pander Maat en Sanders 2000) hebben we inderdaad al vastgesteld dat *daarom* in argumentatieve omgevingen altijd gepaard gaat met een expliciet oordelend geformuleerd tweede segment, dit in tegenstelling tot *dus*. We hebben dat toen geïnterpreteerd als teken dat *daarom* niet zelfstandig een subjectieve interpretatie aan zijn segment kan opleggen. In het huidige kader kunnen we een stap verder gaan. In paragraaf 4 hebben we beargumenteerd dat *daarom* intrinsiek betrekking heeft op het niveau van situaties, althans wat betreft het tweede segment. Op basis daarvan kunnen we de expliciet evaluatieve formulering van standpunten met *daarom* zo opvatten dat hiermee de attitude *als een situatie* geformuleerd wordt, dat wil zeggen als een kenmerk van de realiteit buiten de spreker. Er is één voorbeeld dat problemen oplevert voor deze stelling. Het gaat om een retorische vraagwoord-vraag, van het type dat we veel in combinatie met *dus* aantreffen:

- (45) Hoe dan ook, hij had zich laten ompraten. Wat kon hij *daarom* anders doen dan zich schikken in zijn lot en vooral niet te veel nadenken?

Hierboven is gesteld dat duidelijk herkenbare retorische vragen conventioneel als formulering van een standpunt wordt opgevat (zie (34) en (35) hierboven), en dat was een reden om *dus* in deze context niet met uitingen te verbinden maar met attitudes. Welnu, de wending *wat ... anders ...dan ...in* (45) lijkt zo'n herkenbare formulering. Toch menen we dat ook hier *daarom* niet op een attitude opereert. Het aangrijpingspunt van *daarom* in (45) is de situatie die gedragen wordt door de werkwoordelijke groep *kon doen*. Er wordt een reden gegeven waarom de *hij*-protagonist *niets anders kon doen*. De relatie is non-volitioneel van aard, zoals blijkt uit de mogelijkheid om *daarom* te vervangen door *daardoor*:

- (45)a Hoe dan ook, hij had zich laten ompraten. Wat kon hij *daardoor* anders doen dan zich schikken in zijn lot en vooral niet te veel nadenken?

Een dergelijke vervanging is minder goed mogelijk bij retorische vragen met *dus*, zoals die in (46)a:

- (46) “Ik wil graag nog een keertje naar Astrov.”
 a “Waarom? Je kunt hem niet interviewen, *dus* wat heeft het voor zin?
 b? “Waarom? Je kunt hem niet interviewen, wat heeft het *daardoor* voor zin?”

Voorlopig handhaven we dus de hypothese dat *daarom* niet hoger opereert dan het propositionele niveau. Tabel 3 geeft een overzicht van de observaties uit deze paragraaf.

Type vraag	Semantische laag	Schr.	Dig.	Spr.	Totaal
Ja/nee-vraag om informatie	Propositionele inhoud	9		2	11
Ja/nee-vraag naar standpunt	Propositionele inhoud	2	1		3
Retorische vraagwoordvraag	Propositionele inhoud	1			1
Totaal		12	1	2	15

Tabel 3. Daarom in vragen: een overzicht
 (pap. = papier; dig. = digitaal; spr. = gesproken)

8 *Dus* en *daarom* in imperatieve zinnen: adviseren en overtuigen

Wij vonden 38 voorkomens van *dus* en 30 voorkomens van *daarom* in imperatieve zinnen. Beide verbindingswoorden komen dus voor in imperatieve contexten, zij het met een lage frequentie (1,4% van de onderzochte segmenten voor *dus*, en 2% van de *daarom*-segmenten). Het merendeel van deze imperatieven (84%) werd gevonden in het digitale deelcorpus, wat laat zien dat het web een belangrijke bijdrage levert aan de staalkaart van taalgebruik in de verschillende corpora.

In 5.3 zijn twee mogelijke interpretaties geschetst voor causale connectieven in imperatieven: ze kunnen betrekking hebben op de propositie of op de uiting zelf. In de propositionele interpretatie kan het connectief vervangen worden door *om die (specifieke) reden*. Voor *daarom* lijkt op grond van zijn gedrag in interrogatieve contexten een propositionele interpretatie aannemelijker, voor *dus* een uitingsinterpretatie. Maar beslist werd de kwestie niet. In sommige voorbeelden lijken de connectieven namelijk vrijwel uitwisselbaar, zoals in (30), hier herhaald:

- (30)a De bandenspanning heeft invloed op het rijgedrag, slijtage en het brandstofverbruik. Controleer *daarom* regelmatig de bandenspanning.
 (30)b De bandenspanning heeft invloed op het rijgedrag, slijtage en het brandstofverbruik. Controleer *dus* regelmatig de bandenspanning.
 (30)c De bandenspanning heeft invloed op het rijgedrag, slijtage en het brandstofverbruik. *Dus* controleer regelmatig de bandenspanning.

Nu wordt in (30) een advies gegeven. In adviserende contexten bestaat consensus over het te bereiken doel, en wordt aangenomen dat de schrijver meer weet over manieren om dat doel te bereiken dan de lezer. De schrijver probeert aan de lezer duidelijk te maken

waarom een bepaalde actie verstandig is. De motieven die de adviseur aanvoert, worden geacht voor iedere betrokkene ‘moverende redenen’ te zijn. Wanneer de bandenspanning zowel rijgedrag, slijtage als brandstofverbruik beïnvloedt, is dat een goede reden om op die spanning te letten. In adviezen is *om die reden* op zijn plaats, en is een propositionele interpretatie mogelijk. Andere voorbeelden van adviezen zijn:

- (47) Je kunt een pagina A4 vullen met ongeveer 2 kilobyte aan tekst. Het logo linksboven op deze pagina is alleen al 4631 bytes.
 a Maak je plaatjes *dus* nooit groter dan nodig is.
 b Maak je plaatjes *daarom* nooit groter dan nodig is.
- (48) De bushalte ‘Meise: Bouchout Kasteel’ bij de hoofdingang van de Plantentuin is facultatief, vraag *daarom* steeds aan de chauffeur te stoppen bij de Nationale Plantentuin.
- (49) Te veel sporten kan leiden tot (onnodig veel) spierpijn en het kan tegen gaan staan, waardoor je uiteindelijk minder sport. Het is beter om langzaam te wennen aan extra lichamelijke activiteit. Verleng *daarom* elke week het sporten met een kwartiertje.

In adviezen kan altijd *daarom* worden gebruikt, ook als er oorspronkelijk *dus* staat (zie (47)b).

Naast adviezen vinden we ook imperatieve uitingen die eerder persuasief van aard zijn. In persuasieve contexten staat het belang of de overtuiging van de *spreker* centraal. Het merendeel van de persuasieve fragmenten is commercieel getint zoals (50) tot en met (53), maar er zijn ook privé-initiatieven zoals (54) en ideële overtuigingspogingen zoals (55) en (56).

- (50) Neckermann heeft een babywinkel op internet, *dus* kom eens kijken.
- (51) Lenen.nl kan uw vakantie financieren, *dus* surf snel naar de site.
- (52) OP=OP. *Dus* wees er snel bij!
- (53) Huren is duurder, koop *daarom*. (bron: marktplaza.nl)
- (54) Hey allemaal dit is mijn site *dus* kijk ff. (bron: een persoonlijke website; ff = even)
- (55) God heeft het mooi gemaakt, *dus* blijf eraf.
- (56) Wees aardig voor planten! Planten kunnen niet vluchten; ze zijn weerloos. Pas *daarom* op dat je ze niet onnodig vertrap.

De vraag is hoe *dus* en *daarom* verdeeld zijn over adviserende en persuasieve contexten. In deze vergelijking beperken we ons tot internet-voorbeelden, om het medium voor beide connectieven gelijk te houden.

	<i>daarom</i>	<i>dus</i>	<i>totaal</i>
Adviserend	16 (53%)	4 (15%)	20
Persuasief	14 (47%)	23 (85%)	37
Totaal	30	27	57

Tabel 4: De verdeling van *dus* en *daarom* over adviserende en persuasieve contexten.

Tabel 4 laat een verschil in verdeling zien: *daarom* is gelijk verdeeld over beide contexten, terwijl *dus* vooral persuasief gebruikt wordt ($\text{Chi}^2 = 9.26$, $\text{df} = 1$, $p = .002$).

Hierboven is getoond dat in adviezen altijd een propositionele interpretatie mogelijk is. Hoe ligt dat voor persuasieve fragmenten? Soms bevat de eerste zin in het persuasieve fragment wel degelijk informatie die als beweegreden voor de lezer kan gelden, zoals in voorbeeld (53) van een makelaarssite, dat ook als een advies gelezen kan worden aangezien de gevolgen hier positief zijn voor de lezer. In die gevallen kan *daarom* worden gebruikt. Maar omdat in persuasieve fragmenten eerder het belang of de overtuiging van de spreker centraal staat, valt te verwachten dat dit niet altijd zo is. Vergelijk:

- (50)a ? Neckermann heeft een babywinkel op internet, kom *daarom* eens kijken.
 (51)a ? Lenen.nl kan uw vakantie financieren, surf *daarom* snel naar de site.
 (54)a ? Heey allemaal dit is mijn site kijk *daarom*.
 (55)a God heeft het mooi gemaakt, blij er *daarom* af.

In (50)a klinkt *daarom* vreemd, omdat het bestaan van een winkel onvoldoende reden is voor de hoorder om deze te bezoeken. Het is daarentegen wel voldoende reden voor de eigenaar van de winkel om potentiële klanten uit te nodigen voor een bezoek, de parafrase luidt dan *dus/daarom stel ik u voor om* Iets dergelijks geldt voor de uitnodigingen in (51)a en (54)a. In (55)a ligt de zaak iets subtieler: *daarom* is hier met name acceptabel voor een gelovige lezer voor wie de vermelding dat het om Gods werk gaat relevant is als beweegreden.

Kortom, in adviescontexten is de propositionele interpretatie (*om die reden*) altijd mogelijk en kan *daarom* gebruikt worden. In persuasieve contexten is dat regelmatig niet zo omdat de informatie in de eerste zin door de spreker gebruikt wordt om zijn verzoek/voorstel (taalhandeling) te motiveren. In dergelijke taalhandelingsrelaties komt alleen *dus* en geen *daarom* voor en maakt het invullen van *daarom* een vreemde indruk. Dit bevestigt dat *daarom* alleen propositionele relaties uitdrukt, en dat *dus* een relatie op het niveau van de uiting kan uitdrukken. Daarmee is nog niet uitgesloten dat *dus* óók een propositionele relatie tussen een reden en een handeling kan uitdrukken; die interpretatie ligt namelijk open voor 15% van de *dus*-gevallen.

Een laatste opmerking betreft de plaats van *dus* in de imperatieve uiting. Uit de voorbeelden hierboven blijkt dat *dus* zowel vooraan de imperatiefzin als na het hoofdwerkwoord kan optreden. De distributie van de *dus*-positie is echter niet willekeurig. Wanneer we voor alle *dus*-imperatieven tezamen (op papier en op internet; n=38) de persuasieve en adviserende fragmenten vergelijken, dan blijkt dat *dus* in persuasieve contexten (n=27) meestal voorop staat (84%), terwijl het in de adviserende contexten (n=7) altijd verderop staat (Chi² met Continuity Correction = 14,91, df = 1, p = .00001); vergelijk de beginpositie van *dus* in de persuasieve voorbeelden (50-52) en (54-55) hierboven met die in het adviserende fragment (47). Het lijkt er dus op dat de auteur door *dus* verderop in de uiting te plaatsen duidelijk maakt dat hij niet zozeer de uiting motiveert, als wel de handeling die hij de lezer aanbeveelt. Wellicht dat het een propositioneel gebruik van *dus* herkenbaar is aan de positie ervan in de zin.⁹

9 Het is overigens nog niet zeker dat *dus* in voorbeeld (47) een propositionele interpretatie heeft; het is ook mogelijk dat een schrijver verschillende graden van persoonlijke betrokkenheid kan uitdrukken in een motivatie voor een aansporing. Ook denkbaar is dat het FG-axioma dat een imperatiefuiting geen modale laag bevat, herzien moet worden (vergelijk ook de mogelijkheid van modale bijwoorden als *zeker* en *beslist* in imperatieven). Op dit punt is verder onderzoek geboden.

Voor *daarom* is het gebruikelijk om volitionele relaties te markeren, voor *dus* is het meer bijzonder. In eerder werk (Pander Maat & Degand 2001, Pander Maat & Sanders 2000) vonden we propositionele relaties met *dus* alleen in contexten met een hoge spreker-betrokkenheid. Daarvan is ook hier sprake: zo is de actor in imperatieven een impliciete tweede persoon die geacht wordt veel assumpties met de spreker te delen.

9 Daarom en dus in regulerende discourse-handelingen

Omdat we ons in dit artikel bezighouden met een mogelijk gebruik van *dus* en *daarom* op het niveau van taalhandelingsrelaties, willen we ten slotte ingaan op enkele declaratieve gebruiksgevallen die er op het eerste gezicht uitzien als taalhandelingsrelaties:

- (57) Maar velen, die in de sauna kind aan huis zijn, gaan er soms eigen regels op na houden. Bij juist saunagebruik moeten die echter worden afgeleerd. En het eerste blijkt vaak aanzienlijk gemakkelijker te zijn dan het laatste...
Daarom hier een aantal eenvoudige antwoorden op veel voorkomende eenvoudige vragen.
- (58) Er blijken hier en daar nog wat misverstanden te bestaan over het nieuwe forum, *dus* de veranderingen nog even op een rijtje.

In beide gevallen wordt de inhoud aangeduid van de uitingen die gaan volgen, en worden deze uitingen daarnaast gemotiveerd. Functioneren de verbindingswoorden hier nu op taalhandelingsniveau? Wij menen van niet. In een causale taalhandelingsrelatie wordt namelijk het doen van de connectief-uiting zelf gemotiveerd; maar hier gaat het om de uiting ná het connectief. Vergelijken we enkele meer eenvoudige voorbeelden om dit punt te verduidelijken:

- (59)a [a] Ik ben moe, [b] *dus* zullen we stoppen en volgende keer verdergaan?
(59)b *[a] Ik ben moe, [b] *daarom* zullen we stoppen en volgende keer verdergaan?
(59)c [a] Ik ben moe, [b] zullen we *daarom* stoppen en volgende keer verdergaan?
- (60)a [a] Ik ben moe, [b] *dus* heb ik een voorstel: [c] zullen we stoppen en volgende keer verdergaan?
(60)b [a] Ik ben moe, [b] *daarom* heb ik een voorstel: [c] zullen we stoppen en volgende keer verdergaan?
(60)c [a] Ik ben moe, [b] *daarom* het volgende voorstel: [c] zullen we stoppen en volgende keer verdergaan?

In de taalhandelingsrelatie (59)a wordt de connectief-uiting [b], het voorstel zelf *dus*, gemotiveerd; deze vorm van motivatie kan niet worden gerealiseerd met *daarom* voorop (zie 59)b. Evenmin wordt een taalhandelingsrelatie gerealiseerd wanneer *daarom* verderop in de uiting wordt geplaatst: eerder is aan de hand van (23) en (24) betoogd dat in gevallen als (59)c de relatie op het niveau van de propositie ligt. Maar opvallend is dat deze kwestie zich in feitelijk taalgebruik weinig voordoet, aangezien het corpus geen gevallen bevat als (59)c, alleen gevallen als (59)a.

In (60a-c) wordt in de connectief-uiting [b] niet het voorstel zelf gemotiveerd, maar de situatie dat de spreker een voorstel gaat doen. Dat kan zowel met *dus* als met *daarom*. Pas na de aankondiging in [b] wordt het voorstel daadwerkelijk gedaan in uiting [c]. Het verschil tussen (60)b en (60)c is slechts het al of niet elliptisch geformuleerd zijn van uiting [b].

Op welke laag moet nu de motivatierelatie tussen [a] en [b] worden geplaatst? Uiting [b] wordt niet op uitingniveau gemotiveerd, maar als propositie. Deze propositie betreft een handeling van de tekstschrijver, namelijk dat hij een voorstel gaat doen. Dat de relatie tussen [a] en [b] geen taalhandelingsrelatie is, blijkt ook hieruit dat hij kan worden gerealiseerd met behulp van andere connectieven die normaal gesproken niet op taalhandelingsniveau voorkomen, zoals *vandaar* (in voorwaartse richting) en *omdat* (in achterwaartse richting):

- (60)d [a] Ik ben moe, [b] *vandaar* het volgende voorstel: [c] zullen we stoppen en volgende keer verdergaan?
- (60)e [b] Even een voorstel, [a] *omdat* ik moe ben: [c] zullen we stoppen en volgende keer verdergaan?

Terug nu naar (57) en (58). Onze stelling is dat er in die voorbeelden, net als in (60)c en (60)d, sprake is van elliptische aankondigingen: de connectief-uiting kan in (57) worden aangevuld met een *volgen* of *geven we*, en in (58) met *zetten we (op een rij)*. De relatie die de causale connectieven hier aanduiden, vindt niet op het niveau van de uiting (taalhandeling) plaatst maar is wederom propositioneel van aard: het is de volitionele relatie tussen een reden en een handeling. Dat geldt zowel voor *daarom* in (57) als voor *dus* in (58). Ook hier komt het volitionele *dus* voor in een context met een hoge spreker-betrokkenheid: het gaat om een impliciete eerste persoon die handelt in het 'hier en nu' van de spreksituatie.

In (57) en (58) was er nog sprake van metacommunicatieve verwijzingen naar de uitingen die volgen. Het motiveren en aankondigen kan ook nog impliciet gebeuren, namelijk met alleen het verbindingswoord:

- (61) Bij de weinige problemen is verreweg het meest voorkomende probleem dat de portefeuille plotseling leeg is. Dit openbaart zich dan (bijna) altijd bij opnieuw inloggen, dan wel na het opnieuw opstarten van de browser. Omdat ik geen logfile kan bijhouden van specifieke gebruikers van de pagina (op Internet is iedere web-surfer anoniem!) kan ik slechts gissen naar wat er fout is gegaan. Hieronder staat hierover een toelichting. Belangrijker voor u is echter om uw portefeuille weer terug te krijgen. *Daarom*:

Uw oude portefeuille weer terug:

- **Zelf terugzetten:** Hoewel de portefeuille weg is, kan de file op uw computer waarin uw (verdwenen) portefeuille zit nog wel op uw computer aanwezig zijn! Probeer daarom om die file op te zoeken en de string (een z.g. cookiestring) die uw portefeuille vertegenwoordigt, weer terug te zetten. Dit kan gebeuren via deze pagina.

- (62) Je wilt niet geloven wat voor sprookjes klanten krijgen te horen als ze zelf bellen (immers: zij kunnen de vorige provider een opdracht tot mutatie geven) “Nee hoor, dat is heel normaal dat een verhuizing ons pas na 2-3 weken bereikt”. Hmm, en ik maar denken dat de auto-verification na een week verloopt.

Zelf mailen en bellen naar de “collega’s” haalt niet zoveel uit. Het lijkt wel of ze allemaal de vertraging-methode hebben geleerd : (“Nee hoor, wij lezen ons hostmaster box elke 5 minuten”)

Daarom: hoe gaan jullie hiermee om ? Eindeloos faxen op briefpapier van de klant, jezelf laten machtigen door de klant om dit namens hem te doen ?

Daarnaast: hoe komen jullie aan een EPP-nummer voor een .org verhuizing ?

In (61) wordt met *daarom* een instructie geïntroduceerd om een probleem op te lossen, op analoge wijze wordt in (62) een vraag naar informatie ingeleid. Is er nog verschil tussen (57) en (58) enerzijds en (61) en (62) anderzijds wat betreft de aard van de aangeduide relatie? Wij dachten van niet.

Belangrijk is dat het connectief een interpunctie-eenheid vormt: het staat tussen een punt en een dubbele punt in. Zoals eerder geschetst, beargumenteren Hannay & Kroon (2005) dat interpunctie-eenheden samenvallen met ‘discourse acts’. Wanneer connectieven of discourse markers door interpunctie gescheiden zijn van de erop volgende uiting, is sprake van een regulerende discourse-handeling, waarin de relatie tussen twee substantiele acts wordt gespecificeerd. Dit geldt reeds voor gevallen waarin het connectief gevolgd wordt door een komma; het geldt nog sterker bij een afgrenzing met een dubbele punt, zoals die in (61) en (62). Omdat het connectief hier wederom geen deel uitmaakt van de uiting die het aankondigt, kan hier weer geen sprake zijn van een *taalhandelingsrelatie*.¹⁰ Wij analyseren (61) en (62) analoog aan (57) en (58), evenzeer voorbeelden met regulerende discourse-handelingen: het *daarom*-segment is hier een elliptisch geformuleerde aankondiging van de taalhandeling die erop volgt. Deze aankondiging is, net als andere *daarom*-uitingen, propositioneel verbonden met de vorige uiting.

Het gebruik van de dubbele punt is bijzonder veelzeggend. Immers, verbindingswoorden die kunnen functioneren op taalhandelingsniveau, kunnen juist *zonder* prosodische afgrenzing geplaatst worden binnen de uiting die zij helpen motiveren: het zijn illocutionaire satellieten zoals *eerlijk gezegd* (zie 12ac). Dat was te zien bij *dus* in de taalhandelingsrelaties in (39), (40) en (42). *Daarom* heeft deze mogelijkheid niet, zoals (62) laat zien. Het kan alleen als afzonderlijke regulerende discourse-handeling voorkomen. De regulerende act heeft zijn eigen propositie, al is die vaak elliptisch aangeduid. Overigens komt dit gebruik ook voor met *dus*, zoals voorbeeld (63) laat zien.¹¹

¹⁰ Wij danken de reviewer die ons op voorbeelden van het type (62) heeft gewezen.

¹¹ Dit soort voorbeelden zijn we in onze corpusanalyse buiten beschouwing gelaten, juist omdat ze zich door de aanwezigheid van de komma formeel onderscheiden van de overige gevallen.

- (63) “Wij moeten als de donder zorgen dat er een rectificatie in de krant komt. Vóór er landelijke roddels ontstaan.”
 “Ja, want als dat gebeurt, kost het ons handen vol geld en goodwill.”
 “Scheppen geld, George, scheppen! Dat kan ik me niet veroorloven.”
 “Ik ook niet, John. *Dus*, wat doen we?”

De komma na *dus* geeft aan dat ook hier sprake is van een aparte regulerende discourse-handeling. In dit soort gevallen kan *dus* net zo min sprake zijn van taalhandelingsrelaties als in de *daarom*-voorbeelden met interpunctiescheiding. Net als in (58) wordt *dus* hier eerder propositioneel gebruikt dan illocutionair.

10 Conclusies en discussie

In dit artikel hebben we het verband onderzocht tussen de betekenis van *dus* en *daarom* in termen van spreker-betrokkenheid (SI) en de grammaticale eenheden waarop deze connectieven opereren. Daarbij hebben we ons geconcentreerd op hun gebruik in interrogatieve en imperatieve uitingen. Tot dusver wordt aangenomen dat causale connectieven in dit soort uitingen altijd taalhandelingsrelaties markeren, een relatie *dus* met een maximale spreker-betrokkenheid. Het blijkt echter dat het minder subjectieve *daarom* net zo goed in interrogatieve en imperatieve voorkomt als het hoog-subjectieve *dus*. Dat valt te verklaren door aan te nemen dat connectieven altijd op verschillende grammaticale ‘niveaus’ kunnen opereren, ook in niet-declaratieve contexten. Voor een omschrijving van deze niveaus hebben we de ‘semantische lagen’ gebruikt die in het FG-kader zijn voorgesteld.

De belangrijkste empirische conclusies uit dit onderzoek zijn als volgt:

- In vragende contexten wordt *dus* vooral gebruikt in declaratieve zinnen waarin een gevolgtrekking wordt voorgelegd. Beperken we ons tot interrogatieve, dan blijken die goeddeels te bestaan uit retorische vraagwoord-vragen en docceervragen, waarin de relatie betrekking heeft op de gemodaliseerde propositie in segment 2. Daarnaast vinden we segmenten waarin *dus* op een uiting slaat (33%). *Daarom* daarentegen heeft in vragen alleen betrekking op de propositie van de uiting.
- Ook in imperatieve contexten blijkt *daarom* propositioneel van aard; het kan altijd worden vervangen door *om die reden*. In deze context moet worden onderscheiden tussen adviserende en persuasieve fragmenten. Adviserende fragmenten laten altijd een redengevende parafrase toe, en een *dus* kan in deze context altijd door *daarom* worden vervangen. De propositionele interpretatie is hier altijd mogelijk. Dat geldt niet voor de persuasieve contexten. Een aantal persuasieve gevallen laat geen redengevende parafrase toe; in de betreffende gevallen kan alleen *dus* worden gebruikt, niet *daarom*. De relatie heeft in die gevallen betrekking op een uiting.

In hoeverre valt nu de betekenis van *dus* en *daarom* te begrijpen in termen van de semantische lagen die door de connectieven verbonden worden, zoals verondersteld in hypothese 1 en 2? Is het wellicht zelfs mogelijk om de notie SB te herformuleren in termen van deze lagen? Op die vraag is ons antwoord ontkennend.

Laten we om te beginnen vaststellen dat zelfs wanneer connectieven discreet verbonden kunnen worden aan afzonderlijke lagen, er nog ruimte zou zijn voor een generalisatie over de aldus geformuleerde niveaus. In het FG-kader wordt die reeks opgevat als geordend in termen van de omvang van de eenheden: de reeks gaat van de kleinste tot de grootste eenheid in de structuurbeschrijving van de clause. Het ligt voor de hand om de lagen echter ook te zien als geordend in termen van de mate van spreker-betrokkenheid. Het is duidelijk dat attitudes en uitingen niet alleen de top vormen van het beschrijvingsmodel in termen van structurele complexiteit en omvang, maar dat het ook de eenheden zijn met een steeds hogere mate van spreker-betrokkenheid.

Maar de belangrijkste vraag is natuurlijk welke lagen *dus* en *daarom* nu precies kunnen verbinden. *Daarom* gedraagt zich volgens de lijnen van hypothese 2. Het eerste lid van de *daarom*-relatie is een propositie (in de non-volitionele gevallen, zie (3)) of een attitude van een actor (in de meer frequente volitionele gevallen, zie (27) en Figuur 2); het tweede lid van de *daarom*-relatie is in ons corpus altijd een propositie. Dit is een belangrijk resultaat, want in eerder onderzoek werd *daarom* ook in epistemische relaties (gegeven-conclusie) aangetroffen, wat minimaal doet vermoeden dat het opereert op attitudes. Eerder vonden we echter al dat *daarom* alleen conclusies inleidt die expliciete evaluatieve elementen bevatten (zie Pander Maat & Degand 2001, Pander Maat & Sanders 2000). Het FG-model stimuleert ons om hieruit de conclusie te trekken dat *daarom* een propositionele satelliet is. Dat verklaart bovendien waarom *daarom* een meer 'feitelijk' karakter aan conclusies lijkt te geven dan *dus* en minder sterke achtergrondassumpties suggereert (Pander Maat & Degand 2001).

In de bespreking van *daarom* is reeds duidelijk geworden dat een connectief niet noodzakelijk twee segmenten van gelijke status hoeft te verbinden. Voor *dus* geldt dat in nog sterkere mate. Net als in eerder werk, hebben we *dus* zowel zien gebruiken in volitionele relaties, epistemische relaties als in taalhandelingsrelaties. Hypothese 1 moet deels worden herzien, omdat zij niet voorzag in een volitioneel gebruik. Het eerste lid van de *dus*-relatie is altijd een attitude van een participant (actor, redeneerder, danwel spreker). Het tweede lid echter kan van alles zijn. In een volitionele relatie is het een propositie. Immers, het is moeilijk vol te houden dat de connectieven in (64) en (65) opereren op verschillende lagen:

(64) Ik was moe. *Daarom* ging ik naar huis en

(65) Ik was moe. *Dus* ging ik naar huis.

Zowel *daarom* als *dus* zijn hier propositioneel gebruikt. Wat betreft epistemische contexten, daarin opereert *dus* op gemodaliseerde proposities; zo viel onder meer op dat *dus* in complementen bereik kan hebben over modale satellieten zoals *waarschijnlijk*, dit weer in tegenstelling tot *daarom* (zie (22)d en (22)e). In taalhandelingsrelaties tenslotte functioneert *dus* (zonder interpunctie-scheiding) als illocutionaire satelliet en opereert het op de uiting.

Het is dus niet mogelijk om deze twee voorwaarts causale connectieven exclusief te koppelen aan semantische lagen, noch voor het eerste noch voor het tweede lid van de relatie. Dat betekent dat hun betekenis, met name die van *dus*, op een andere wijze moet worden omschreven, namelijk in termen van een kenmerk dat het woord bijdraagt aan de interpretatie van zijn discourse-omgeving, afgezien van de semantische lagen die het

connectief in het spel brengt. Nog steeds blijft daarom een notie als SB noodzakelijk, bijvoorbeeld om de betekenisverschillen tussen (64) en (65) te kunnen analyseren, en om te kunnen verklaren waarom *dus* infrequent is in volitionele contexten, maar toch past in voorbeelden als (47), (58) en (63) hierboven.

Ten slotte heeft dit artikel bijgedragen aan een preciezer beeld van causale relaties op taalhandelingsniveau. In eerder werk werden niet-declaratieve fragmenten met causale connectieven min of meer gelijkgesteld aan taalhandelingsrelaties. Ons onderzoek heeft laten zien dat er in interrogatieve en imperatieve contexten niet per definitie sprake is van relaties op uitingniveau. Taalhandelingsrelaties moeten worden gedefinieerd in termen van semantische lagen, niet met behulp van modus en/of woordvolgorde. Daarnaast is duidelijk geworden dat aparte regulerende discourse-handelingen met connectieven (“*daarom: ...*”; “*dus, ...*”) niet moeten worden verward met taalhandelingsrelaties. Met andere woorden, een voorwaarts causaal connectief drukt alleen een taalhandelingsrelatie uit als de connectief-uiting op uitingniveau verbonden is met de andere uiting, én wanneer het connectief zelf deel uitmaakt van de gemotiveerde substantiële discourse-handeling.

● Literatuur

- Degand, L. (2001).** *Form and function of causation. A theoretical and empirical investigation of causal constructions in Dutch.* Leuven, Paris, Sterling: Peeters [Studies op het gebied van de Nederlandse taalkunde 5].
- Degand, L. & H. Pander Maat (2003).** A contrastive study of Dutch and French causal connectives on the Speaker Involvement Scale. In: A. Verhagen & J. van de Weijer (red.), *Usage based approaches to Dutch.* Utrecht: LOT, 175-199.
- Dik, S.C. (1997a).** *The theory of functional grammar. Part I: The structure of the Clause.* Berlin/New York: Mouton de Gruyter.
- Dik, S.C. (1997b).** *The theory of functional grammar. Part II: Complex and derived constructions.* Berlin/New York: Mouton de Gruyter.
- Dik, S.C., K. Hengeveld, E. Vester & C. Vet (1990).** The Hierarchical Structure of the Clause and the Typology of Adverbial Satellites. In: J.A. Nuyts, M. Bolkestein & C. Vet (red.), *Layers and levels of representation in language theory.* Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 25-70.
- Hannay, M & C. Kroon (2005).** Acts and the relation between grammar and discourse. *Functions of Language* 12, 87-124
- Hengeveld, K. (1988).** Layers and operators in Functional Grammar. *Journal of Linguistics* 25, 127-157.
- Pander Maat, H.L.W. & T.J.M Sanders. (2000).** Domains of use or subjectivity. The distribution of three Dutch causal connectives explained. In: E. Couper-Kuhlen & B. Kortmann (red.), *Cause Condition Concession Contrast. Cognitive and Discourse Perspectives.* Berlin/New York: Mouton de Gruyter, 57-82.
- Pander Maat, H. & L. Degand (2001).** Scaling causal relations and connectives in terms of speaker involvement. *Cognitive linguistics* 12, 211-245.
- Pit, M. (2003).** *How to express yourself with a causal connective. Subjectivity and causal connectives in Dutch, German and French.* Amsterdam/New York: Rodopi.

- Pit, M., H. Pander Maat & T. Sanders (1997).** 'Doordat', 'omdat' en 'want'. Perspectieven op hun gebruik. *Taalbeheersing* 3, 238-251.
- Sweetser, E. (1990).** *From etymology to pragmatics. Metaphorical and cultural aspects of semantic structure*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Verstraete, J.C. (1998).** A semiotic model for the description of levels in conjunction: external, internal-modal and internal-speech functional. *Functions of Language* 5, 179-211.
- Vet, C. (1998a).** Epistemic possibility in the layered structure of the utterance. In: M. Hannay (red.), *Functional Grammar and verbal interaction*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 149-165.
- Vet, C. (1998b).** The multi-layered structure of the utterance: about illocution, modality and discourse moves. In: M. Hannay (red.), *Functional Grammar and verbal interaction*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 1-23.
- Vismans, R. (1994).** *Modal particles in Dutch directives: a study in functional grammar*. Proefschrift, Vrije Universiteit Amsterdam.

Boekbesprekingen

Kleijn, Piet de. *Combinatiewoordenboek van Nederlandse substantieven (zelfstandige naamwoorden) met hun vaste verba (werkwoorden)*. Amsterdam: Rozenberg, 2003. 774 blz. ISBN 90 5170 722 3. EUR 40,00.

In een televisieprogramma van Paul de Leeuw merkte een van de gasten tijdens een aflevering in de zomer van 2004 op dat haar man wel hield van een 'stevige grap', waarop de gastheer repliceerde met de opmerking dat hij had verwacht dat zij zou zeggen een 'stevige borrel'. Uit zo'n reactie valt op te maken dat bepaalde woorden graag voorkomen in combinatie met andere woorden. Talen kennen een groot aantal collocaties, idiomatische verbindingen van twee of meer woorden. Zo vormt het adjectief 'stevig' een collocatie met het substantief 'borrel', maar ook met het zelfstandige naamwoord 'drinker' (Mijn buurman is een stevige drinker). De combinatie is idiomatisch omdat er sprake is van een speciale betekenis. Vergelijk niet-idiomatische combinaties als een 'stevige stof', een 'stevig huis', enzovoort. Bestaat de collocatie uit een verbinding van een zelfstandig naamwoord en een werkwoord, dan krijgen we uitdrukkingen als een 'kool stoven', de 'plaat poetsen', enzovoort, vormen van figuurlijk taalgebruik die we in groten getale kunnen vinden in naslagwerken over figuurlijk taalgebruik.

Nu verscheen in 2003 het *Combinatiewoordenboek van Nederlandse substantieven met hun vaste verba* van Piet de Kleijn. Het gaat hier om een uniek werk voor het Nederlandse taalgebied: er bestaat geen enkel ander woordenboek voor *niet-idiomatische* vaste combinaties. Er bestaat hoog-

stens een vergelijkbaar woordenboek: het zeventiende-eeuwse combinatorisch woordenboek *Het versierde woord* van Anthoni Smyters uit 1620, in 1999 opnieuw uitgegeven door Nicoline van der Sijs. In dit boek vinden we onder meer de vaste verbindingen van het trefwoord (een zelfstandig naamwoord) met een bijvoeglijk naamwoord. Zo wordt bijvoorbeeld het trefwoord *boer* gecombineerd met dertig bijvoeglijke naamwoorden, die bijna allemaal pejoratief zijn. Een trefwoord als *bakker* heeft echter nergens een pejoratieve aanduiding. Het gaat hier naar mijn mening niet om idiomatische verbindingen, combinaties die een specifieke betekenis hebben, die niet uit het geheel is af te leiden.

In het werk van De Kleijn (in het vervolg: K) zal men dus vergeefs zoeken naar combinaties als *oor* (substantief) + *aannaaien* (verbum), *lans* (substantief) + *breken* (verbum), *hand* (substantief) + *overspelen* (verbum), enzovoort. Wat kunnen we in dit werk dan wél vinden? Zoals gezegd, niet-idiomatische verbindingen. In de korte inleiding van het boek illustreert de auteur dergelijke verbindingen met voorbeelden als de volgende: een excursie *maak* je, boodschappen *doe* je, het mes *ligt* op tafel, het kopje *staat*, een jas *trek* je *aan*, maar kun je, als het snel gaat, ook *aanschieten*.

Bij het zien van dergelijke voorbeelden vraagt men zich natuurlijk af of veel van die combinaties wel vast zijn; een excursie kun je natuurlijk ook geven, leiden of organiseren, boodschappen kun je ook halen, opbergen of betalen, en een jas kun je ook neerleggen, ophangen of verstellen. De auteur onderschat echter niet de moeilijkheid om precies aan te geven wat we onder niet-idiomati-

sche vaste verbindingen moeten verstaan. Is er in idiomatische combinaties als ‘een oor aannaaien’, ‘een lans breken’, enzovoort, telkens maar één werkwoord mogelijk, bij de combinaties die K geeft zijn meer werkwoorden mogelijk. Omdat ook de vakliteratuur hier geen duidelijke aanwijzingen voor geeft, hanteert K een drietal uitgangspunten waaruit blijkt dat hij een genuanceerde interpretatie geeft aan het begrip ‘vast’. Hij heeft de verba gekozen “die zich ophouden in de directe omgeving van een substantief”. Geselecteerd zijn namelijk de verba die

1. voor de beschrijving van een bepaalde situatie de enig mogelijke zijn; bijvoorbeeld ‘de haan *kraait*’, ‘het glas *staat*’;
2. voor een beschrijving van een bepaalde situatie niet de enig mogelijke zijn; bijvoorbeeld ‘een goede nachtrust *genieten*’, naast een goede nachtrust *hebben*”;
3. in het gewone taalgebruik tot het directe betekenisveld behoren van een substantief; bijvoorbeeld wel ‘een cadeau *geven*’, niet ‘een cadeau laten *vallen*’.

De auteur constateert terecht dat enige subjectiviteit niet te vermijden is, omdat voor het afbakenen van die directe omgeving geen duidelijk criteria zijn. Ik denk echter dat bij een woordenboek als dit ook het gevaar bestaat van onvolledigheid, die voor een deel zal samenhangen met de subjectiviteit van de maker. We kunnen hier met enkele (uit vele) voorbeelden volstaan om dit te verduidelijken. Bij *oor* wordt wel het verbum *trekken* genoemd, bij *haar* echter niet. Bij de trefwoorden *hoofd*, *neus* en *oor* wordt het werkwoord *krabben* niet gegeven. Enkele voorbeelden van verba die we niet bij *kind* aantreffen, zijn: *bestrafen*, *knuffelen*, *liefkozen*, *strelen* en *voorlezen*. De trefwoorden *man* en *vrouw* zijn niet eens opgenomen, terwijl bijvoorbeeld het trefwoord *plant* onevenredig veel aandacht krijgt: maar liefst in zeven kolommen, met een indeling naar productie en reproductie, positie en verandering van positie, de beweging, de ontwikkeling, de geur, de verzorging en botaniseren. Een andere opmerkelijke onevenwichtigheid zien we in de opbouw van de artikelen van

de lemmata. Soms is de presentatie opgebouwd uit een deel waarin het substantief subject is bij het verbum (bijvoorbeeld *plan + slagen*) en een deel waarin het een object is bij dat werkwoord (bijvoorbeeld *plan + maken*) of in een voorzetselbepaling staat (*van een plan + afwijken*). Bij andere lemmata ontbreekt deze indeling. Waarom bijvoorbeeld wel bij *oog* en *oor*, maar niet bij *neus*?

Ondanks een zekere mate van onvermijdelijke subjectiviteit en onvolledigheid en ondanks de onevenwichtigheid in de artikelen van de lemmata, zowel bij de opbouw als de inhoud, die gemakkelijker te vermijden was geweest, denk ik dat dit inderdaad unieke combinatiewoordenboek van groot belang is voor de eerste doelgroep die K voor ogen heeft: de NT2-verwerver. We hoeven maar een trefwoord als *kleding* op te zoeken om dat vast te stellen. De gebruiker heeft met dit woordenboek een schat aan informatie, die natuurlijk veel uitgebreider is dan in een gewoon woordenboek. Het boek heeft ook nog andere nuttige doelen. Het biedt oefenmateriaal voor docenten NT2, moedertaalsprekers kunnen profiteren van de vele synonieme verba waarvan de substantieven vergezeld gaan, en ten slotte is het boek een aanvulling op de bestaande woordenboeken Nederlands.

Jan Nijen Twilhaar

Signalementen

Grammatica's

Het boek *Grammaire Plus* is een praktische grammatica van het Frans, waarin de drie auteurs in dertig hoofdstukken de grammaticale aspecten van het Frans aan de orde stellen. Aan het eind staan een verklarende woordenlijst, waarin de grammaticale termen in het Frans staan met het Nederlandse equivalent erbij, en een trefwoordenregister. Bij het boek zit een cd-rom met oefeningen. Bijna alle antwoorden zijn van feedback voorzien.

Nog uitgebreider dan het voorgaande werk is de *Russische grammatica*, waaraan dertien auteurs hebben meegewerkt. Dit boek bevat negentien hoofdstukken, waarin niet alleen de grammatica van het Russisch wordt besproken, maar (natuurlijk) ook schrift en uitspraak (hoofdstuk 1) en leestekens, hoofdletters en woordafbreking (hoofdstuk 17). Merkwaardig vind ik de plaats van hoofdstuk 17: dat staat ingeklemd tussen de hoofdstukken over woordvolgorde (hoofdstuk 16) en woordvorming (hoofdstuk 18). Het register aan het eind van het boek heeft drie ingangen: grammaticale termen, Russische woorden, woorddelen en verbindingen, en grammaticale onderwerpen. Ook dit boek gaat vergezeld van een cd-rom, waarop een deel van de tekst is geplaatst. Met symbooltjes in het boek en de tekst op cd-rom wordt duidelijk gemaakt of iets in het boek of op cd-rom staat. Het eerste hoofdstuk, dat over schrift en uitspraak gaat, staat in zijn geheel in het boek en op cd-rom. Met de cd-rom heeft men de mogelijkheid uitspraakvoorbeelden te horen.

Van de hand van Sera de Vriendt verscheen een *Grammatica van het Brussels*. Het Brussels

is een Zuid-West-Brabants dialect, waarin veel Franse woorden zitten, die evenwel aan het dialect worden aangepast. Verder heeft het Brussels een aantal eigen fonetische en grammaticale verschijnselen. Het boek bevat acht hoofdstukken. Eerst komt de status van het Brussels ter sprake, vervolgens de fonetiek en de spelling van dit dialect, het substantief, de determinatoren, het adjectief, de pronomina, de verba en de numeralia.

Bibliografische gegevens:

Houtzagers, Peter (red.). *Russische grammatica.*

Bussum: Coutinho, 2003. 672 blz. ISBN 90 6283 293 8. EUR 65,00. Met cd-rom.

Vriendt, Sera de. *Grammatica van het Brussels.*

Gent: KANTL/Brussel: Academie van het Brussels, 2003. 110 blz. ISBN 90 72474 51 1. EUR 7,80.

Vugter, Bep, Petra Sleeman & Els Verheugd.

Grammaire Plus. Praktische grammatica van het Frans. Bussum: Coutinho, 2003. 424 blz. ISBN 90 6283 309 8. EUR 48,00. Met cd-rom.

Jan Nijen Twilhaar

Delen Taal in stad en land in België

De reeks 'Taal in stad en land' heeft zich inmiddels uitgebreid naar België. Tot nu toe verschenen er drie delen, die gaan over het Brussels, het Belgisch-Limburgs en het Frans-Vlaams. In mei 2005 zullen de andere vier delen worden gepubliceerd: West-Vlaams, Oost-Vlaams, Vlaams-Brabants en Antwerps.

Brussel is in de laatste anderhalve eeuw in toenemende mate een Franstalige stad geworden.

Een deel van de bevolking spreekt echter ook nog Brussels (Vlaams). In het deel over het Brussels wordt ingegaan op de specifieke kenmerken van dit dialect: de klanken, woordvormen, zinnen en woordenschat. Verder vinden we voorbeelden van uitdrukkingen die karakteristiek zijn voor het Brussels. Ook de houding van de Brusselaar tegenover het dialect komt aan de orde, evenals literatuur en theater in het Brussels en het Brussels in het stripverhaal.

Het deel over het Belgisch-Limburgs geeft een beeld van de vele dialectverschillen die er zijn in Belgisch-Limburg. Ook is er aandacht voor de historische en geografische achtergronden van die verschillen. Er worden voorbeelden gegeven van elementen die typerend zijn voor de woordenschat en de klank- en vormleer in het Belgisch-Limburgs. Verder is er veel aandacht voor literatuur en muziek in de dialecten van dit gebied.

In het deel over het Frans-Vlaams komt het meest zuidwestelijke Nederlandse dialect aan de orde: het Vlaams in het Franse Département du Nord. Het gaat hier dus om een Nederlandse taalvariëteit 'in het buitenland'. Het Frans-Vlaams maakt eigenlijk deel uit van het West-Vlaams. Door de geïsoleerde positie van dit dialect zijn de vernieuwingen binnen het West-Vlaams aan de andere kant van de rijksgrens aan het Frans-Vlaams voorbij gegaan, zodat dit dialect allerlei archaïsmen heeft. In het boek komt eerst de externe geschiedenis van het Vlaams/Nederlands in Noord-Frankrijk aan de orde. Vervolgens besteedt de auteur aandacht aan de klanken, de spraakkunst en de woordenschat van het Frans-Vlaams. Ten slotte wordt ingegaan op taalcontact in het verleden en de gevolgen daarvan voor het Frans-Vlaams, op de schijftaal, literatuur en dialectteksten uit Frans-Vlaanderen en op de literatuur over het Frans-Vlaams.

Bibliografische gegevens:

Belemans, Rob & Ronny Keulen. *Belgisch-Limburgs*. Tielt: Lannoo, 2004. 122 blz. ISBN 90 2095855 7. EUR 12,50.

Ryckeboer, Hugo. *Frans-Vlaams*. Tielt: Lannoo,

2004. 137 blz. ISBN 90 2095856 9. EUR 12,50.

Vriendt, Sera de. *Brussels*. Tielt: Lannoo, 2004. 124 blz. ISBN 90 2095857 7. EUR 12,50.

Jan Nijen Twilhaar

Eerstetaalverwerving

First Language Acquisition is een bundel waarin de belangrijke inzichten op het gebied van de eerstetaalverwerving aan de orde komen. Het bevat publicaties die op een of andere manier baanbrekend werk hebben gedaan. Het boek is opgebouwd uit drie delen, waarover de 29 hoofdstukken zijn verdeeld. Het eerste deel (hoofdstuk 1-5) gaat over de theorie van taalverwerving en begint met een bijdrage van Noam Chomsky over kennis van taal als centraal onderdeel van onderzoek. Deel 2 (hoofdstuk 6-17) heeft als onderwerp de controverses rond de nature-nurture-kwestie. Een van de bijdragen is gewijd aan de taalontwikkeling van het meisje Genie. Daarbij ligt de nadruk op haar verwerving van fonologie en syntaxis. Het derde deel (hoofdstuk 18-29) bevat bijdragen over de verschillende gebieden van taalkennis: morfologie, fonologie syntaxis, semantiek en pragmatiek.

Bibliografische gegevens:

Lust, Barbara C. & Claire Foley (red.). *First language acquisition. The essential readings*. Oxford enz.: Blackwell, 2004. X + 442 blz. ISBN 0 631 23255 9. £ 19,99.

Handleidingen taalbeheersing

De afgelopen tijd zijn er bij de SdU diverse boekjes verschenen die ondersteuning bieden bij het schrijven van teksten. Er zijn drie werken met als ondertitel *Een praktische handleiding*. Zo geeft Astrid Winden in haar boek een praktische handleiding voor doeltreffend rapporteren. De lezer

krijgt adviezen aangereikt voor het bondig en helder schrijven van rapporten, memo's en notities. De auteur legt uit hoe je een zakelijke stijl toch prikkelend en gevarieerd houdt voor lezers, die in deze tijd overvoerd zijn met teksten. Het boek, dat onder redactie staat van Arend Okken, is een handleiding voor anderstaligen die professioneel Nederlands moeten schrijven. Daarbij gaat het om brieven, memo's, e-mailberichten, notities, rapporten en verslagen. Onderwerpen die in dit boek onder meer besproken worden, zijn de (werkwoord)spelling, het klinkersysteem, zelfstandige naamwoorden en hun lidwoord en geslacht, woordvolgorde, maar ook het gebruik van het Groene Boekje en spellingcontrole op de tekstverwerker. Stans Hagemans geeft de lezer een handleiding voor schrijven op het net. Daarbij is het vooral van belang om een tekst zo bondig en compleet mogelijk te maken. Daarnaast is er aandacht voor de vraag voor wie de tekst geschreven wordt en met welk doel dat gebeurt, hoe een tekst verdeeld wordt over de verschillende schermen en hoe je een tekst kunt schrijven die de lezer overtuigt.

De *Schrijfgids voor studenten* van Eric Tiggeler is bedoeld als eerste hulp bij schrijfproblemen en taalvragen. In het boek wordt antwoord gegeven op de vraag hoe je na je onderzoek, dat een berg gegevens heeft opgeleverd, een werkstuk, verslag of scriptie kunt schrijven.

In zijn boekje *Overtuigen op papier* laat Bert Ruck zien hoe je succesvol kunt argumenteren in adviesteksten, beleidsnotities en offertes. De lezers van dergelijke teksten zijn bestuurders, directies en klanten en het is belangrijk dat deze doelgroep direct iets met de tekst kan doen om een oordeel te vormen of een verantwoord besluit te nemen. De auteur gaat niet alleen in op de verschillende soorten argumenten, maar laat ook zien hoe je een tekst kort en bondig kunt maken.

Bibliografische gegevens:

Hageman, Stans. *Schrijven voor het net. Een praktische handleiding.* Den Haag: Sdu, 2004. 136 blz. ISBN 90 12 10552 8. EUR 18,00.

Okken, Arend (red.). *Professioneel Nederlands voor anderstaligen. Een praktische handleiding.* Den Haag: Sdu, 2004. 175 blz. ISBN 90 12 10559 5. EUR 22,50.

Ruck, Bert. *Overtuigen op papier. De methode voor succesvol argumenteren in adviesteksten, beleidsnotities en offertes.* Den Haag: Sdu, 2004. 148 blz. ISBN 90 12 10139 5. EUR 19,50.

Tiggeler, Eric. *Schrijfgids voor studenten. Eerste hulp bij schrijfproblemen en taalvragen.* Den Haag: Sdu, 2004. 104 blz. ISBN 90 12 10563 0. EUR 10,00.

Winden, Astrid van. *Doeltreffend rapporteren. Een praktische handleiding.* Den Haag: Sdu, 2004. 122 blz. ISBN 90 12 10549 8. EUR 18,00.

Jan Nijen Twilhaar

Het Latijn

In het boek *Latijn. Cultuur, geschiedenis en taal* wordt het succesverhaal geschetst van deze taal, die zo'n 2500 jaar geleden ontstond in het kleine Italiaanse stadje Rome. Het Latijn groeide in de tijd daarna uit tot de meest invloedrijke taal van de wereld. De auteur, Tore Janson toont de aanhoudende invloed van deze taal op onze taal en cultuur. Het boek begint met een lang hoofdstuk over het Latijn en de Romeinen. Daarna volgt een even lang hoofdstuk over het Latijn en Europa. Vervolgens krijgen we een beknopte grammatica van deze taal. Die wordt gevolgt door een aantal leestips. Het boek wordt afgesloten met een lexicon van Latijnse woorden, uitdrukkingen en gezegden.

Bibliografische gegevens:

Janson, Tore. *Latijn. Cultuur, geschiedenis en taal.* Amsterdam: AUP, 2004. 252 blz. ISBN 90 5356 711 9. EUR 34,50.

Uit de tijdschriften

De rubriek *Uit de tijdschriften* geeft kort weer wat er in andere tijdschriften op het gebied van de taalkunde is verschenen. Momenteel worden in deze rubriek de volgende tijdschriften besproken: *Anéla, Driemaandelijke Bladen, Neerlandia, Neerlandica Extra Muros, Ons Erfdeel, Onze Taal, Taal en Tongval, TaalActief, Taalkundig Bulletin, Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, vakTaal, VDW-berichten*. Uitgevers van niet vermelde taalkundige periodieken die hun tijdschrift besproken willen zien, wordt verzocht contact op te nemen met de redacteur van deze rubriek:

Dr. J. Nijen Twilhaar, Oerdijk 35, 7433 AG Schalkhaar, tel.: 0570-608080, e-mail: jnt@xs4all.nl

Neerlandia – Nederlands van Nu

108 (2004), nr. 5

In de vijfde aflevering van deze jaargang vergelijkt Marc Cels een aantal teksten uit verschillende recente bijbelvertalingen. De positie van het Nederlands als taal van de wetenschap komt aan de orde in een bijdrage van Dick Wortel. Els Ruijsendaal heeft een interview met Hans Bennis, directeur van het Meertens Instituut, over het organiseren van wetenschappelijk onderzoek. Siegfried Theissen neemt in *Schrijft Knack Belgisch? (18)* weer het taalgebruik van het tijdschrift *Knack* onder de loep. Verder staat er in dit nummer onder meer een bespreking van het laatste werk van Nicoline van der Sijs, *Het ontstaan van het ABN*.

Verder zijn er de kleinere artikelen en de bijdragen in de vaste rubrieken.

Neerlandica Extra Muros

43 (2005), nr. 1

In het eerste nummer van deze jaargang staat een artikel van Eva van Lier over straattaal. Philippe Hilgsmann bespreekt enkele recente woordenboeken Nederlands. P. de Kleijn doet hetzelfde voor een aantal boeken op het gebied van Nederlands voor anderstaligen.

Onze Taal

74 (2005), nr. 1

Het januarinummer wordt geopend door Erwin Wijman met een artikel over de opkomst van het voornaammerk, dat bezig is de merken met achternaam te verdringen. In de bijdrage van Raymond Noë en Marc van Oostendorp komt Wim de Bie aan het woord over taal. Het daarop volgende artikel gaat over Van Kooten en De Bie, die in november 2004 op de tweede plaats kwamen, na de samenstellers van de Statenbijbel, bij de Onze Taal-verkiezing van de invloedrijkste taalgebruiker. In de bijdrage van Ton de Boon komen nieuwe woorden van 2004 aan de orde. J. Posthumus gaat in op de spelling van aan het Engels ontleende werkwoorden. De bijdrage van Riemer Reinsma gaat over het woord 'Laak' in straatnamen.

Verder zijn er de kleinere bijdragen en de vaste rubrieken.

Ontvangen boeken

Baxter, Andrew & Astrid Baxter. *Handboek zakelijk Engels*. Den Haag: Sdu, 2004. 336 blz. ISBN 90 12 10550 1. EUR 27,50.

Belemans, Rob & Ronny Keulen. *Belgisch-Limburgs*. Tiel: Lannoo, 2004. 122 blz. ISBN 90 2095855 7. EUR 12,50.

Rolf H. Bremmer Jr. *Hir is eskriven. Lezen en schrijven in de Friese landen rond 1300*. In samenwerking met de Fryske Akademie. 165 blz. ISBN 90 6550 817 1. EUR 17,00.

De Smedt, Petro. *Nederlands Esperanto Nederlands*. Antwerpen: Flandra Esperanto-Ligo, 2004. 576 blz. ISBN 90 77066 12 8. EUR 18,00.

Gijn, Ingeborg van. *The quest for syntactic dependency. Sentential complementation in Sign Language of the Netherlands*. Utrecht: LOT, 2004. XVIII + 199 blz. ISBN 90 76864 55 1. EUR 25,08.

Grote Van Dale. Studenteneditie. Utrecht/Antwerpen: Van Dale, 2004. ISBN 90 6648 029 7. EUR 90,00.

Grote Van Dale op cd-rom. Utrecht/Antwerpen: Van Dale, 2004. ISBN 90 6648 460 8. EUR 205,00.

Hageman, Stans. *Schrijven voor het net. Een praktische handleiding*. Den Haag: Sdu, 2004. 136 blz. ISBN 90 12 10552 8. EUR 18,00.

Janson, Tore. *Latijn. Cultuur, geschiedenis en taal*. Amsterdam: AUP, 2004. 252 blz. ISBN 90 5356 711 9. EUR 34,50.

Kokée, Anne-Margré C. *Werkwoordenboek. Alle werkwoorden van het Nederlands in kaart gebracht*. Utrecht: Het Spectrum, 2005. ISBN 90 274 9761 3. EUR 29,50.

Kroon, Sjaak & Ton Vallen (red.). *Dialect en school in Limburg*. Amsterdam: Aksant Academic Publishers, 2004. 93 blz. ISBN 90 5260 147 X. EUR 9,90.

Kruijsen, J. *Woordenboek van de Limburgse dialecten*. Deel III Algemene woordenschat, sectie 4: de wereld tegenover de mens, aflevering 4, de stoffelijke en abstracte wereld. Groningen, Gopher Publishers, 2004. XXIV + 449 blz. ISBN 90 5179 192 5. EUR 32,50.

Okken, Arend (red.). *Professioneel Nederlands voor anderstaligen. Een praktische handleiding*. Den Haag: Sdu, 2004. 175 blz. ISBN 90 12 10559 5. EUR 22,50.

Riezebos-Maliepaard, Joyce & Rik Riezebos. *Verzamelde merken. De betekenis van 3166 namen van producten en bedrijven verklaard*. Den Haag: Sdu, 2004. 175 blz. ISBN 90 12 10134 4. EUR 18,00.

Roeffaers, Hugo. *Taal en woordkunst. Een filosofische verkenning*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant, 2004. 136 blz. ISBN 90 441 1542 1. EUR 16,60.

Ruck, Bert. *Overtuigen op papier. De methode voor succesvol argumenteren in adviesteksten, beleidsnotities en offertes*. Den Haag: Sdu, 2004. 148 blz. ISBN 90 12 10139 5. EUR 19,50.

Ryckeboer, Hugo. *Frans-Vlaams*. Tiel: Lannoo, 2004. 137 blz. ISBN 90 2095856 9. EUR 12,50.